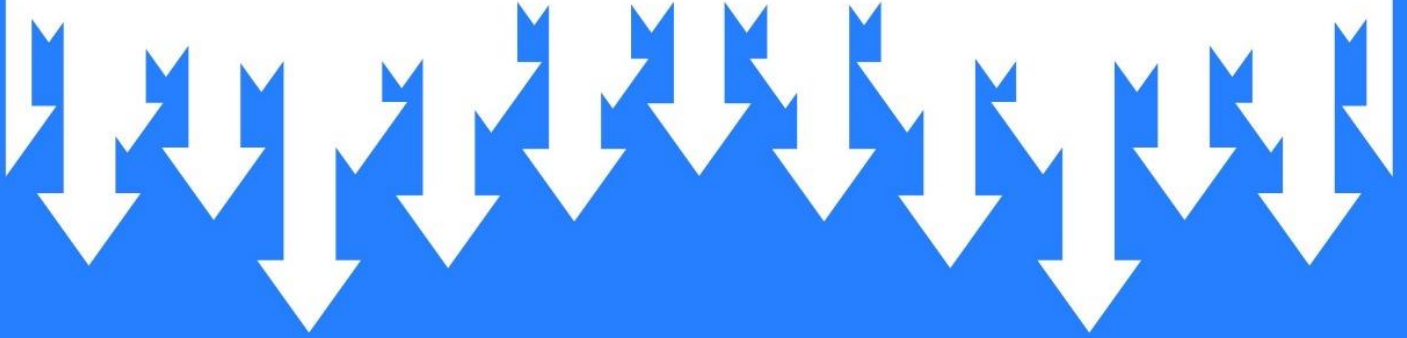

E-ISSN:

JOURNAL OF
EASTERN ANATOLIA
SOCIAL SCIENCES
TRENDS

DOĞU ANADOLU SOSYAL BİLİMLERDE EĞİLİMLER DERGİSİ

Cilt/Vol: 2

Sayı/Issue: 1

Yıl/Year: 2018

SAHİBİ / OWNER

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ ADINA / ON BEHALF OF INSTITUTE OF SOC. SCI.
PROF. DR. ÖMER PAKIŞ

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF
DR. ÖĞR. ÜYESİ GÖKHAN GÜNEŞ

ALAN EDİTÖRLERİ/FIELD EDITORS

DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRAH GÜL DR. ÖĞR. ÜYESİ EKREM YAŞAR AKÇAY
DR. ÖĞR. ÜYESİ İSLAM MUSAYEV

EDİTÖR YARDIMCISI
Arş. Gör. Gülsüm YILDIRIM

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE ERTUŞ

YABANCI DİL EDİTÖRÜ
OKT. HASAN ALKAN

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Aysel Köksal AKYOL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Baskın ORAN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Berrin AKMAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Çağrı ERHAN	Kemerburgaz Üniversitesi
Prof. Dr. Erel TELLAL	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Georgianna DUARTE	Texas Brownsville University
Prof. Dr. Hacı CAN	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk ALKAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk EGELİ	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mutlu Nisa Ünaldı ÇORAL	Mersin Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsin KAR	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Nizamettin KOÇ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ömay ÇOKLUK	Ankara Üniversitesi
Dr. Maciej CESARZ	Wroclaw Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Bahri ATA	Dr. Öğr. Üyesi Ekrem Yaşar AKÇAY
Prof. Dr. Erdal GÜMÜŞ	Dr. Öğr. Üyesi Elvettin AKMAN
Prof. Dr. Hacer Tuğba EROĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Emrah GÜL
Prof. Dr. İlknur ÖNER	Dr. Öğr. Üyesi Erdal BİNGÖL
Prof. Dr. Levent AYTEMİZ	Dr. Öğr. Üyesi Faruk MİKE
Doç. Dr. Bülent Sarper AĞIR	Dr. Öğr. Üyesi Gökhan GÜNEŞ
Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR	Dr. Öğr. Üyesi İhsan Seddar KAYNAR
Doç. Dr. Mehmet KATRANCI	Dr. Öğr. Üyesi İlknur BİLGİN
Doç. Dr. Murat Necip ARMAN	Dr. Öğr. Üyesi Mukadder BARAN
Dr. Öğr. Üyesi Ali BİLGİNOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YETİM
Dr. Öğr. Üyesi Ali HÜSEYİNOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Nizam KOÇ
Dr. Öğr. Üyesi Barış GÜRİSOY	Dr. Öğr. Üyesi Onur DEMİREL
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem AKMAN	Dr. Öğr. Üyesi Tamer KAŞIKCI
Dr. Öğr. Üyesi Didem KARAKAYA CİRİT	Asst. Prof. Kevin Joseph MCGINLEY
Dr. Öğr. Üyesi Ebru GENÇALP	

Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (DASED) (Journal of East Anatolian Social Sciences Trends) (J-EAST), Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanan ulusal hakemli online yayın yapan akademik bir dergidir. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, eğitim bilimleri, öğretmen yetiştirme, uluslararası ilişkiler, iktisat, işletme, ekonometri, maliye, sosyoloji, psikoloji, tarih, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, hukuk ve din bilimleri alanlarında ulusal/uluslararası düzeyde bilimsel bir niteliğe sahip, özgün araştırma makalelerine ve derlemelere yer verir.

DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDE YER ALAN FİKİRLER/DÜŞÜNCELER YAZAR/YAZARLARIN KENDİ GÖRÜŞLERİNİ YANSITMAKTADIR.

“DERGİMİZDE YAYINLANAN MAKALELERDEN DOĞABİLECEK HER TÜRLÜ SORUMLULUK MAKALELERİN YAZAR/YAZARLARINA AİTTİR”.

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER

ResearchBib

ASOS Index

Journal Factor

Academic Keys

Rootindexing

Scientific Indexing Services

Eurasian Scientific Journal Index

COSMOS IF

i2or

International Scientific Indexing

infobase index

Science Library Index

DRJI

İÇİNDEKİLER

Editör'ün Mesajı	vi
FEMALE SLAVERY: THE EVOLUTION OF WOMEN IN THE INSTITUTION OF SLAVERY IN MESOPOTAMIA AND THE ANCIENT EGYPT	1
Furkan YILDIZ	
THE LIVES OF NINETEENTH-CENTURY BRITISH WOMEN	10
Ayşe SEVİMLİ10	
TÜRKİYE'DE EĞİTİM DÜZEYLERİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ	27
Ersin YENİSU	
TÜRKİYE'DE FEN EĞİTİMİ VE KİMYA EĞİTİMİ LABORATUVAR UYGULAMALARINA GENEL BİR BAKIŞ	45
Kaan BATI	
AVRUPA BİRLİĞİ GENİŞLEME POLİTİKASI İÇİN İNSAN GÜVENLİĞİ SEÇENEĞİ: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ	56
Selahattin Ertürk ÇİFTÇİ	
YAYIN İLKELERİ.....	72
YAZIM KURALLARI	73

Editör'ün Mesajı

Değerli okurlar, DASED isimli dergimizin yeni bir sayısı (2. Sayı/1. Cilt) ile sizlerle. 2 yıl önce çıktığımız bu yolda bizleri yalnız bırakmadınız ve her sayımızda daha heyecanlı ve dikkatli çalışmamıza destek verdiniz.

DASED Editör Kurulu olarak bu sayıda yer verdiğimiz “Antik Mısır’da ve Mezopotamya’da kölelik sisteminde kadının yeri” ve “19. Yüzyıl İngiliz kadınlarının hayatını” anlatan, iki kadın temalı çalışma ile geçen ay geride bıraktığımız 8 Mart Dünya Kadınlar gününü vesilesiyle tüm annelerimizin, kadın öğretmenlerimizin, işçilerimizin, memurlarımızın kısaca bizlerin ve ülkemizin üzerinde emeği olan tüm kadınların bu anlamlı gününü kutluyoruz. Bu sayımızda yer verdiğimiz eğitim ve ekonomi ilişkisini inceleyen “Türkiye’de eğitim düzeylerinin ekonomik büyümeye etkisi” isimli makale ve kimya eğitimi alanında uygulamaları konu alan “Türkiye’de fen eğitimi ve kimya eğitimi laboratuvar uygulamalarına genel bir bakış “ başlıklı çalışma ile eğitim bilimlerinin ekonomik gelişime etkisini ve uygulamalı kimya eğitimi yaklaşımlarının son 15 yıldaki gelişimsel süreçlerini sunmaya çalıştık. Son makalemizde ise “Avrupa Birliği genişleme politikası için insan güvenliği seçeneği: Bosna-Hersek örneği” başlıklı çalışma ile Avrupa Birliği güvenlik politikalarının Bosna-Hersek özelinde incelenmesine ilişkin bilgilere yer verdik.

DASED Editör kurulu olarak, bizlerden desteğini hiçbir zaman esirgemeyen değerli yazarlarımıza, hakemlerimize ve derginin yayına hazırlanmasında emeği geçen tüm çalışma arkadaşlarımıza en içten saygılarımızı sunarız.

Dr. Gökhan GÜNEŞ
DASED Editör Kurulu Adına

FEMALE SLAVERY: THE EVOLUTION OF WOMEN IN THE INSTITUTION OF SLAVERY IN MESOPOTAMIA AND THE ANCIENT EGYPT

Furkan YILDIZ¹

Abstract

Slavery has been one of the oldest institution that is still alive in modern world. From the first urban societies to the modern world, the institution of slavery has been evolved by societies' needs, traditions and interaction among other societies. At first practices, war captives and indebted persons were taken into slavery. However, in later practices, we can notice that indebted persons, without any pressure, choose a being slave in order to pay their debts with their consent. Some societies such as Sumer and Babylonia have utilized specific legal norms to regulate slaves' rights. Despite the fact that there were no certain differences among gender at first slavery practices, missions of female slaves have been dramatically transformed from servant to concubine. The reason of this is the transformation in perception and practice which mean evolution from household or "patriarchal" slavery within pre-class societies to "commodity" slavery within well-developed societies. In short, this study analyses differences in the gender-based practices of slavery in pre-class societies which are Mesopotamia and Ancient Egypt and evaluates the reflections of them not only in general practices of slavery but also in societies that adopt slavery into their daily life.

Keywords: *The Institution of Slavery, Mesopotamia, Ancient Egypt, Female Slavery, Slavery and Law*

KADIN KÖLELİĞİ: MEZOPOTAMYA'DA VE ANTİK MİSİR'DA KÖLELİK SİSTEMİ İÇERİSİNDEKİ KADININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Kölelik, modern dünyada da hala varolan en eski kurumlardan biridir. İlk yerleşik toplumlardan, günümüze kadar, kölelik kurumu, toplumların ihtiyaçları, kültürleri ve diğer toplumlarla olan münasebetleriyle şekillenmiştir. İlk örneklerinde, savaş esirleri ve borçlu kişiler köle olarak alınırdı. Fakat daha sonraki uygulamaya ilişkin örneklerde, kişilerin borçlarını ödeyemediği durumlarda borçlarına karşılık olarak kasıtlı bir şekilde köleliği seçtiğini görmekteyiz. Sümerler ve Babiller gibi toplumlarda kölelerin sahip olduğu hakları düzenleyen yasal kuralları vardır. Köleliğin ilk örneklerinde cinsiyet farkına dair belli bir uygulama olmamasına rağmen, kadın kölelerin görev tanımları hizmetçilikten cariyeliğe doğru ciddi bir şekilde kaymıştır. Bu değişimin sebebi orta sınıf toplumdaki ataerki veya ev işlerine yönelik kölelikten daha gelişmiş toplumdaki 'mal' anlayışı ile yürütülen köleliğe dönüşümün kölelik algısına ve uygulamasına etkisidir. Kısacası, bu çalışma Mesopotamya ve Antik Mısır medeniyetlerinde ki cinsiyetler arası uygulama farklarını analiz edip, bu farkların kölelik uygulamalarına yansımaları ve köleliği günlük hayata adapte eden toplumları değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kölelik, Mesopotamya, Antik Mısır, Kadın Köleliği, Kölelik ve Hukuk*

¹ Arş. Gör. Dr., Erzurum Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, furkanyildiz1985@hotmail.com

Introduction

The institution of slavery has existed throughout almost all of human history from urbanization to modern times (Bahar, 2009). To provide understandable and realistic inferences, we should understand the formations within the slavery system, the social approaches for/against slavery, the economic triggers that affect the entire slavery system, and the gender based approaches to enslavement.

The study will demonstrate the historical evolution and milestones of slavery and female slaves from early urban civilizations. As a first important point, the examples of slavery cannot be found in hunter-gatherer societies. As a main reason of this, it can be easily said that the appearance of the institution of slavery has been caused by the social stratification (Wanzola, 2012). Also, it has a significant role to play in highlighting how the institution of slavery showed differences between genders, how the formation of administrative and legal approaches influenced the gap between the sexes and how male dominated societies began to exploit the female's body and rights for their own desires.

The main aim of this study is to provide an analytical overview of the changing role of woman slaves in society and the slavery system in Mesopotamia and Ancient Egypt. The study considers that social and cultural formation points or rules affect the changing role of women. Women in slavery worked as farmers in the early period of the institution, in later times they worked as domestic servants, a title which includes many duties from nursery nurse to prostitution, and in the later period the role of woman slaves was completely changed. Most female slaves worked not only as domestic housekeeping servants but also as prostitutes, meeting the sexual desires of their masters.

Women and Slavery in Mesopotamia and Ancient Egypt

The concept of slavery developed in parallel with the rise of urbanization (Perry, 2012). Pre-urban societies were mainly divided into two, hunter-gatherers and mobile crop-managers; because non-urban societies had no farms on which to base cheap labour or extra manpower, there was no incentive to make people slaves. When these societies began to adopt settled urbanism by setting up towns and cities, such civilised societies started to demand cheap labour to reduce costs. This social transformation could be seen as the birth of slavery (Malay, 1990).

In the urban societies, taking someone into slavery was mainly performed in two different ways. Slaves were generally either prisoners (domestic crimes) and prisoners of war due to rising interactions between people or indebtedness (History of World). In other words, the institution of slavery was fed by both internal and external sources. These societies used slaves for building work, agriculture and mining, as well as for farm and housework (Bales, 1999). Generally, in these societies, taking someone into slavery involved no gender differences. Usually all inhabitants of a defeated town were taken into slavery so that their manpower could be exploited on the farms and in houses, and to sell to make money; the rest were killed (Padgug, 1976).

Before looking at women and slavery in antiquity, the study will set out the types of slavery within historical socio-economic formations. According to Robert A. Padgug (1976), there were two types of slavery: the first being household or "patriarchal" slavery within pre-class societies, and the second, "commodity" slavery within well-developed societies. In contrast to commodity slavery which is about for direct use only, patriarchal slavery is directly engaged in production (Marx, 1973). Both of these forms coexisted in many societies that have had significant roles in history.

According to Westbrook (Leick, 2007), the status of the slave woman in ancient Near Eastern law (Near East used in order to define inclusively the region which contains Mesopotamia and Egypt) was sometimes dominated by owners' seeing her as property and sometimes as a marriageable woman. In these respect, female slaves were treated as a sexual

object different from male slaves. Female slave's legal personality was split between her owner and her husband, if those were different people (Snell, 2011).

Within these perspectives and practices, the study will analyse the role of female slavery in the two ancient civilizations which are Mesopotamia and Egypt. The reason of why these two regions were important is both regions are an indicator in order to see the transformation for female slavery in early civilizations. While the study draws a general picture of the institution of slavery, the later parts of the study will focus on the different practices with regard to women for both forms of slavery in antiquity, and they emphasise the role of women within the formation of the socio-economic structure.

Mesopotamia and female slavery

Prisoners of war and indebted persons were the main sources of slaves in Mesopotamia, as in the other ancient civilizations. While methods of enslavement were the same, social views and rules on slavery varied from civilization to civilization (Bozkurt, 1981). The Mesopotamian slavery system did not generally distinguish between slaves based upon gender or age. Nevertheless, in certain situations, women had not only some additional problems because of their gender, but also some additional rights in specific circumstances that will be described below. In the Mesopotamian institution of slavery, slaves were generally treated as personal property or commodities (Mendelsohn, 1978).

Ancient Sumer persisted in southern Mesopotamia from the beginning of the 4,000s BCE until 2,000 BCE. There were two common methods for obtaining slaves: war and debt bondage. These captives were used as domestic servants and as irrigation construction workers. In Sumerian society, slaves were treated as personal property or commodities. Despite this systemic exploitation of slaves, the first abolitionist moves in history were made by King Urukagina, from the first Lagash Dynasty in 2,350 BCE, and King Gudea, from the second Lagash Dynasty in the 2,100s BCE (Tosun, 1973). In the context of this general framework for slavery, the Laws of Ur-Namma (2,100 BCE), Laws of Lipit-Ishtar (1,930 BCE) and the Sumerian Exercise Tablet (1,800 BCE) establish some special rules for women; for instance, that women and girls could be enslaved, because of the debts of their husbands or fathers. These slaves were called *neptitum* and were put in bondage for three years, not more; and if a free woman married a male slave who worked for the King or the nobles in the government, her children would be free like herself (Woolley, 1965). In addition to all of these practices, perhaps the most important principle was that, even if a child was born of a slave mother, if its father was a free man, it had its father's rights. Also, a woman was free after her master's death, though she did not become his inheritor (Tosun and Yalvaç, 1975).

In Babylonia, slavery was implemented significantly differently from other Mesopotamian civilizations, despite being situated in the same landscape. Hammurabi's rules divided people into three main groups: *amelu* (noble and rich people), *mushkinu* (a status between being enslaved and being rich), and slaves (Woolley, 1965). These categorizations did not form a caste system of permanent social stratification; switching was possible between social classes (Driver and Miles, 1960).

Hammurabi's rules conferred some rights on women slaves. The foremost right was accorded to concubine slaves. In Babylonia, one duty of a woman slave was to be a concubine, satisfying the sexual desires of her master. Yet, if there was a restriction in a woman slave's sale contract, such as 'this slave cannot be a concubine, and should be married with a freeman or a slave', she could not be made a concubine, even after the death of her husband (Saggs, 1968). Another rule for a slave woman required that, if she had a son from a free man and he recognized the boy as such, the slave woman took her liberty either immediately after delivery, or after the death of her master (Abadan, 1943). In addition to these directives, in the event of 'misconduct' such as disobedience or disloyalty, married women lost their liberty and their

husbands turned them into slaves. By contrast, if men ‘misbehaved’ in the same way, they did not lose their liberty (Hasting, 1911). In an Old Babylonian text, a free man took a slave woman in marriage but was warned that if she asserted her freedom to her mistress, the mistress could simply sell her and keep what property the slave had. The husband would be left with no rights (Snell, 2011). This shows that there was a serious difference among genders from the view of society’s tradition and perception.

In Assyria, as in Sumerian society, people were divided into two categories: masters and slaves (Bozkurt, 1981). Like the other civilizations, the Assyrians took war prisoners and indebted persons into slavery. They also, purchased others on the market, but debt bondage was the most common way to take a slave (Kınal, 1987). In this society, trade was a major occupation in which there were no restrictions, so everyone could easily engage. Women, too, invested their time, money, and power in trade. Thus, women could become indebted and because of this, could become enslaved. There was a gendered pricing principle in the slavery system: because of the generally greater physical strength of male slaves, female slaves’ prices were lower (Darga, 1984).

Female slave prices were differed from each civilization. The cost of a female slave depends on the society’s perception for her. For example, in Old Babylonia, a slave woman or slave girl was cheaper than a male slave. The price of a male slave varied from fourteen shekels (a weight of about 8.33 grams) of silver to twenty (Nicol’skii, 1908). However, we can find the price of a female slave from the Old Babylonian letter as: “...We bought two slave girls for a third mana three shekels [23 shekels or 11.5 each]. ...” (Kraus, 1964).

Mesopotamian civilizations are good examples indicating different practices for slavery. Their emerging legal structures and development of civilization levels helped with the coexistence of both forms of slavery (Mendelsohn, 1978). These three civilizations used different codes to regulate all social and legal institutions. Also, these codes included regulations to determine the ownership of slaves, and slaves’ rights, responsibilities and standards. In my view, Mesopotamian slavery can be referred to as an ‘intermediate transverse form of slavery’, because it reflects not only the features of primitive societies, but also characteristics of more developed societies. We can see that Mesopotamian slavery was both household, or ‘patriarchal’ slavery, and ‘commodity’ slavery.

Ancient Egypt and Female Slavery

Ancient Egypt was one of the most influential and durable civilizations in antiquity. In Egypt, society was mainly divided into three: free men, free women and slaves. Also, the free population was divided into three: the lower class (farmers), the middle class (artists and craftsmen) and the upper class (scribes and officials) (Billard, 1978; Bozkurt, 1981).

Unlike other ancient civilizations, in Egypt, slaves were counted as merchandise like ornaments and jewellery (Engin, 1998) and there were large numbers of slaves. Also, this perception of slaves is a sign of cultural differences. Probably, Egyptian slavery was the first pure example of ‘commodity’ slavery. In other words, slaves could be sold, given as presents or bequeathed in wills. The four Canaanites in the following testament had been left to Wah as family dependants in his brother's will. Whether they were slaves or just servants, tradition required their master to take care of them.

Year 2, Month 2 of the Inundation Season, day 18. Will made by the Priest in Charge of the Duty-shifts (of priests) of (the god) Sopdu, Lord of the East, Wah

I am making a will for my wife, a lady of the town of Gesiabeb, Sheftu, nick-named Teti, daughter of Sit-Sopdu, concerning all the property that my brother Ankh-renef, the Trustworthy Sealer of the Controller of Works, gave to me along with all the goods belonging to his estate that he gave to me. She may give these things as she pleases to any children of mine she may bear.

I also give to her the four Canaanites that my brother Ankh-renef, the Trustworthy Sealer of Works, gave to me. She may give (them) as she please to her children

..... (Papyrus Kahun I, 1 (ca. 1900 BCE))

As in other ancient civilizations, the sources of slaves were mainly categorized under three subheadings - war, debt, and the slave trade. War was the biggest and most efficient source for meeting Egyptian society's demand for slaves (Fynn-Paul, 2009). Especially after the conquest of Abyssinia, Libya, Syria, Palestine and Nubia during the New Kingdom, the number of war captives dramatically increased (Walvin, 2006). They were generally women and children, who belonged to the pharaohs and worked to meet the needs of the Egyptian state (Black, 2011). People sold themselves either to escape poverty, or to provide money for their families, or to pay their debts. Also, if they committed a serious crime, they were taken into slavery. In the Late Dynastic Period, debt slavery was abolished (Langer, 1948). The other common source was the slave trade. The chattel was bought from abroad, brought to the Kingdom and sold in Egypt by slave traders. Thutmose III from the New Kingdom conquered Palestine and Syria, and brought back approximately 90,000 slaves; slave traders sold them on to neighbouring civilizations (Kovalev and Diakov, 2010).

In addition to all general practices in the institution of slavery, ancient Egypt is a good example of how practices varied from period to period rather than civilization to civilization. For example, in the Old Kingdom period of Egypt, only Pharaohs owned slaves, but in the Middle Kingdom, and the New Kingdom, some officers and priests started to obtain slaves as domestic servants and, eventually, even their subjects had them (Kovalev and Diakov, 2010). In this respect, it was obvious that the slaves filled a wide range of positions, from lowly labourers to government administrators. On temple estates they performed many non-clerical tasks:

I appointed slaves as watchmen in thy harbour, in order to watch the harbour of the Heliopolitan canal in thy splendid place. I made door-keepers of the slaves, manned with people, in order to watch and protect thy court. I made slaves as watchmen of the canal-administration, and the watchmen of the pure barley, for thee likewise (Breasted, 1906).

Like Mesopotamian slavery, in Egypt, the tasks of slaves were not gender-defined. In other words, there was equality between genders in slavery. Slaves worked in royal mines owned by the state, as domestic servants in the houses of the pharaoh and the nobles, and also as priests' assistants in temples. When pharaohs, priests and nobles died, their slaves were entombed with them to accompany their masters to the afterlife (Rives, 1995). The significant difference between Mesopotamia and Egypt was problems arose when the master had sex with his female slaves which could threaten the relationships between the family members, above all when children were born. They seem to have inherited their mothers' social status (Slavery, 2011). Another difference is the prices of slaves. In contrast to the Mesopotamia, for example in the New Kingdom, while a male slave's price was 2 dbn (a weight) of silver, or about forty shekels of silver, a female slave cost more, 4 dbn or eighty shekels (Helck 1984). According to Snell (2011), the reason of this difference was female slaves were valued for the children they might bear.

There was a significant point about Egyptian slavery. After the Middle Kingdom, members of the lower class could obtain slaves because, during this period, conquests increased and many of the populations of conquered lands were transported to the kingdom. The number of slaves dramatically increased, and members of the lower classes could easily obtain females. The reason for this was that most of the male population had been killed during the conquests (Kovalev and Diakov, 2010).

Conclusion

A woman was not a significant actor of the institution of slavery at the beginning of urbanisation. However, with the development of urbanisation and settled societies, women became important for slave trade. In Mesopotamia, there were no significant differences between male and female slaves - they had nearly the same rights. The main reason for this situation was culture because in this period women were a symbol of fertility. So practices were almost the same for men and women, but there was an obvious difference between the genders in that woman slaves could gain their liberty by giving birth to the child of a free man. In parallel with this, Mendelsohn (1978) stated that the highest position a female slave could achieve was to become a child-bearing concubine to her master, and the lowest, to be used as a professional prostitute. In Egypt, despite the various practices in different periods, in general meaning, female slaves in Egypt had almost same task with male slaves. In other words, there were no significant gender-based differences in practice.

Mesopotamian slavery was a good example for ‘patriarchal slavery’ and ‘commodity slavery’. The reason of this assessment is that slaves were a part of production and were an asset of their masters. In Egypt, slaves also a part of production process, but the masters were treated slaves as commodity. Because of that, slavery in Egypt was a good example of appearance of ‘commodity’ slavery. This study shows that needs are perception of societies alter the usage of slaves in different roles as a summary. In short, the evolution of societies in time shapes the fate of slaves in general, female slaves in particular.

In practice, the institution of slavery still exists. This old phenomenon and its practices occur as modern-day slavery and trafficking in human beings in modern world. Almost nine-thousand years after the occurrence of the very first examples of slavery, persons can be sold for domestic servitude, forced labour and prostitute in modern-day (Free the Slaves: 2004: Bales, 2004). As an example, the most current and comprehensive legally binding source of the problem of the trafficking in human beings is the United Nations’ Protocol to Prevent, Suppress, and Punish Trafficking in Persons as part of the Convention against Transnational Organized Crime. While the article 3(a) defines the meaning of trafficking in human beings, the Protocol uses “slavery or practices similar to slavery” as a part of exploitation. This means that one of the oldest institutions still exist. In addition, despite this long history, women in the practice still suffer same treatment which is sexual exploitation.

References

- Abadan, Y. (1943). *Hukuk Başlangıcı ve Tarihi- Law and its History*. First Edition. Istanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti.
- Bahar, Hİ. (2009). *Sosyoloji*. Ankara: USAK.
- Bales, K. (1999). *Disposable People: New Slavery in the Global Economy*. First Edition. California: University of California Press.
- Bales, K. (2004). *New Slavery: A Reference Handbook*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Billard, J. B. (1978). *Ancient Egypt: Discovering its Splendors*. First Edition. Washington D.C.: National Geographic Society.
- Black, J. (2011). *A Brief History of Slavery: A New Global History*. First Edition. London: Constable and Robinson.
- Bozkurt, G. (1981). Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik-Slavery in the Old Legal Systems. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 38(1-4), 65-103.
- Breasted, JH. (1906). *Ancient Records of Egypt* (vol.4). London: Luzac&Co.
- Darga, A. M. (1984). *Eski Anadolu'da Kadın- Women in Old Anatolia*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Driver, GR. and Miles, JC. (1960). *The Babylonian Laws*. Oxford: Clarendon Press.
- Engin, N. (1998). *Osmanlı Devletinde Kölelik - Slavery in Ottoman Empire*. First Edition. İstanbul: M.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Free the Slaves. "Slavery's Roots: War and Economic Domination." Available at: <https://www.freetheslaves.net/about-slavery/slavery-in-history/>. Accessed: 24.01.2018.
- Fynn-Paul, J. (2009). Empire, Monotheism and Slavery in the Greater Mediterranean Region from Antiquity to the Early Modern Era. *Past&Present*, 205(3), 3-40.
- Hasting, J. (1911). *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Vol.4).New York: Charles Scribners Sons.
- Helck, W. (1984). *Kije*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kfl/ro 40.
- Kınal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi- Old Anatolian History*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kovalev S. and Diakov V. (2010). *İlkçağ Tarihi Cilt 1: Orta Doğu, Uzak Doğu, Eski Yunan - Ancient History Vol. 1: Middle East, Far East, Ancient Greece*. Second Edition. İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Kraus, H.P. (1964). *A Collection of Papyri, Egyptian, Greek, Coptic, Arabic, Showing the Development of Handwriting: Mainly from the Second Century B. C. to the Eight Century A. D., with 52 Halftone Illustrations ...* . Volume 105 of Catalogue.

- Langer, W. (1948). *An Encyclopaedia of World History*. Massachusetts: The Riverside Press.
- Leick, G. (2007). *The Babylonian World*. New York: Routledge.
- Malay, H. (1990). Çağlar Boyu Kölelik: Eski Yunan ve Roma - Slavery Through the Ages: Ancient Greece and Rome. Ankara: Gündogan Yayınları.
- Marx, K. (1973). *The Grundrisse*. London: Penguin.
- Mendelsohn, I. (1978). *Slavery in the Ancient Near East*. Connecticut: Greenwood Press
- Nikol'skii, M.E. (1908). *Dokumenty Khoziaistvennoi orchotnosti Drevneishei Epokhi Khaldei iz Sobraniia N.P. Likhacheva. Part I*. St Petersburg O'
- Padgug, RA. (1976). Problems in the Theory of Slavery and Slave Society. *Science & Society*, 40(1), 3-27.
- Perry, M. (2012). *Western Civilization: Ideas, Politics, and Society*. Boston: Wadsworth.
- Rives, J. (1995). Human Sacrifice Among Pagans and Christians. *Journal of Roman Studies*, 85, 65-85
- Saggs, HWF. (1968). *The Greatness that was Babylon*. New York: Hawthorn Books
- Snell, D.C. (2011). Slavery in the Ancient Near East. In Keith Bradley and Paul Cartledge *The Cambridge World History of Slavery* Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tosun, M. and Yalvaç, K. (1975). *Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Amni-saduqa Fermanı – Sumerian, Babylonian, Assyrian Laws and Amni- saduqa Prescript*. Ankara: TTK.
- Walvin, J. (2006). *Atlas of Slavery*. Edinburg: Pearson Longman.
- Wanzola, H. (2012). *Rediscovering the Hidden World: The Changing Human Geography of Kongo*. USA: Xlibris.
- Westbrook, R. (1998). The Female Slave. In *Gender and Law in Hebrew Bible and The Ancient Near East* (ed. Victor H. Matthews, Bernard M. Levinson, and Tikva Frymer-Kensky). Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Woolley, CL. (1965). *The Sumerians*. New York: The North Library. "History of World" Available at: <http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?historyid=ac41> Accessed:27.12.2017
- Slavery. (2011). *(Papyrus Kahun I, I (ca. 1900 BCE)*. Available at: <http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/timelines/topics/slavery.htm>. Accessed: 21.01.2018

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Kölelik, özellikle yerleşik hayata geçildikten sonra kendini göstermeye başlayan bir sistemdir. Yerleşik hayata geçilmeden önce köleliğin görülmemesinin sebepleri o dönemde üretim amaçlı ucuz işgücü veya fazladan insan gücüne ihtiyaç duyulmamasıdır. Yerleşik hayata geçildikten sonra, kölelik sistemi kendini belirgin bir şekilde göstermeye başlamıştır. Bu dönemde köle edinme yolları mahkumların sisteme alınması ve borçluların köle olması olarak ikiye ayrılır. Ayrıca bu dönemde artan toplumsal ilişkiler sonucu ortaya çıkan savaşlar neticesinde de savaş esirleri köle olarak alınabiliyordu fakat bu durum literatürde genel olarak mahkumların köleliğe alınması olarak değerlendirilir.

Yerleşik hayata geçildikten sonra kölelik iki farklı türde incelenebilir. Daha çok ev işlerine ve tarımsal üretime yönelik köle edinmeyi anlatan ‘household/ patriarchal’ kölelik ve kölelerin tamamen mal olarak görüldüğü ‘commodity’ sistemidir. Bu çalışmada, genel olarak Mezopotamya medeniyetleri ve Antik Mısır, gibi toplumlarda köleliğin uygulandığı ve bu uygulamalarda kadın figürünün yeri çalışılmıştır. Mezopotamya medeniyetlerinde genel olarak kadın ve erkek kölelere yönelik tutumlar için küçük farklar göz ardı edilirse eşit denilebilir. Örneğin, Babil de, kadın kölelerin satış sözleşmesinde bir sınırlama varsa belirtilen görevler dışında her hangi başka bir görevde kullanılması yasaktır. Fakat cinsiyetçi ayırım evli kadınlar ve erkekler arasında ortaya çıkmaktadır. Örneğin evli bir kadın kocasına karşı saygısızlık veya sadakatsizlik yaptığında köleleştirilebilirken bu durum erkekler için geçerli değildir. Asurlar da ise, sosyal hayatın her basamağında kadınlar aktif bir şekilde bulunmaktadır. Bu durum, kadınların yaptıkları ticaret sonucu veya başa bir işlem sonucu doğan borçlarından ötürü köleleştirilmesi sonucunu doğurur. Bu eşitlik unsurunun yanı sıra, kölelik sistemi içindeki kadınların fiziksel güçlerinin erkek kölelere göre daha az olması sonucunda kadın kölelerin fiyatları daha ucuzdur. Özetle, Mezopotamya medeniyetlerinde görülen kölelik yukarıda bahsetmiş olduğum iki tür kölelikten izler barındırmaktadır ve genel olarak kadın köleler ile erkek köleler arasında ciddi bir ayırım yoktur. Antik Mısır, kölelerin mal olarak görüldüğü ‘commodity’ sisteminin en net örneğidir. Uygulamada, herhangi belirgin bir cinsiyetçi tutum bulunmamaktadır.

Görüldüğü üzere, toplumların ilk yerleşik hayata geçmeye başladıkları dönem ile daha karmaşık ve kalıcı medeniyetler oldukları dönem arasında kölelik sistemi içindeki uygulamalar bağlamında ciddi değişimler yaşanmıştır. Özellikle, köleler alınıp satılabilen veya kullanılabilen bir mal olarak görülmeye başladığından kölelere yönelik uygulamalarda köle sahipleri sınırsız hak sahibi durumuna gelmiştir. Bu sistem içerisinde, kadınlar giderek dezavantajlı konuma itilmiştir. Gerek erkekler kadar fiziki güce sahip olmamalarından gerekse toplumsal normların geçirdiği evrimden ötürü kadınların kölelik sistemi içerisindeki görev tanımlamaları giderek efendilerinin cinsel ihtiyaçlarını karşılamaya dönüşmüştür.

Uygulamada ve bakış açısında değişimler yaşansa bile, günümüzde halen kölelik ve köleliğe benzer uygulamalar kendilerini literatürdeki başka suçlar kapsamında göstermeye devam etmektedirler. Bu bağlamda, köleliğin ve kölelik içindeki kadının durumu açısından uygulamada benzerlikler dikkat çekici düzeydedir.

THE LIVES OF NINETEENTH-CENTURY BRITISH WOMEN¹

Ayşe SEVİMLİ*

Abstract

The aim of this study is to reveal female entrapment and the proper place and roles of women in nineteenth-century British society. It will explore how women are limited not only in their private lives, but also in their public lives since their domain is only accepted as the domestic or household spheres, where they can look after their husband, children, and home. This study will show that not only household spheres but also marriage can cause female entrapment since it degrades some women into the position of slave and condemns them to a life of repetition and routine. It focuses on the fact that most women had few or no opportunities outside the home since they were given very limited rights to divorce, to own property, to get education, and to vote as a member of the same society with men. It also emphasizes the fact that they are always expected to be bound to their husband in terms of their personal rights since woman is thought to have a deficient capacity for managing things.

Keywords: *Female entrapment, the roles and place of women in society, male domination.*

19. YÜZYIL İNGİLİZ KADINLARININ HAYATI

Özet

Bu çalışmanın amacı ondokuzuncu yüzyılda, İngiliz toplumunda kadın tutsaklığı, kadınların toplumdaki yer ve rollerini ortaya çıkarmaktır. Bu çalışma, kadının sadece özel yaşamında değil, görevlerinin çocuk, eş ve ev bakmak olarak görülmesinden dolayı sosyal yaşamında da sınırlı olduğunu göstermektedir. Sadece ev hayatının değil, bazı kadınları köle pozisyonuna düşüren ve onları tekrarlarla dolu rutin bir hayata sürükleyen evliliğin de kadın tutsaklığına sebep olduğunu göstermektedir. Erkekle aynı toplumun bireyi olan kadının boşanma, mal-mülk, eğitim ve oy verme hakkının olmadığı vurgulanırken, aynı zamanda kadına evinin dışında sosyal yaşamda da olma hakkının verilmediği vurgulanmıştır. Kadının bir şeyleri başarmak için yeterli kapasiteye sahip olmadığı düşünüldüğünden, kişisel haklar yönünden genellikle erkeğe bağlı olmasının beklendiği savunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Kadın tutsaklığı, kadınların toplumdaki yer ve rolleri, erkek egemenliği.*

---

¹ This article is received from Ayşe Sevimli's MA thesis called "Female Entrapment in The Awakening by Kate Chopin"

* Instructor, Hakkari University, School Of Foreign Languages, aysesevimli@hakkari.edu.tr

Introduction: The Place and Roles of Women

In the nineteenth-century Britain, many women were forced to live restricted lives because they were seen as the weaker sex. Middle and upper-middle class women were limited to roles as wives and mothers since they were not given any other responsibilities despite the fact that these roles were enough for them. Family and home were regarded as essential, and they were always seen as women in their divine, socially-constructed roles of reproduction, nurturing, and looking after children. The existence of family was seen as dependent on the work of woman since the idea of home and women were inseparable. Since “[...] family had become intimately associated with the idea of ‘home’ and a woman was an essential component of home-making [...]” (Simonton, 2006, p. 14), family and home were synonymous with woman and femininity in nineteenth-century British society. Although a household was defined by its patriarchal head in the eighteenth century, it began to be defined by the woman of the house in the nineteenth century.

Besides being restricted to roles in the home, women were also restricted in their marriage rights, divorce rights, property rights, education rights, and political rights since their place was always secondary in society. A woman could not necessarily marry the man she loved, nor could she divorce a man whom she was forced to marry since patriarchal society made the woman a legal possession in marriage. Furthermore, women had no property rights before, during, or after marriage, nor could they demand any right to education or have a voice in public affairs as a member of society since the man-made laws gave no recognition to woman. She was restricted within the four walls of her home and removed from public affairs. The more she was restricted to her home, the less human she became since her thinking power was generally uncultivated.

However, all of these restricted things in the lives of women started to change through the century even if they remained limited. Women started to gain more importance in life not only as females but also as members of society along with men. During the late 1890s, the concept of the “*new woman*” (Altick, 1973, p. 59) started to spread since women were taken from their conventional places to be put in their contemporary places as people who are independent of their husbands both in terms of their financial situation and their lives. Women started to have new proficiencies other than just being a wife and a mother with the changes in economy, class structure, and most importantly in the legal system. They started to be paid in return for their work although they are never paid while they are workers in their own homes.

The most important and initial reason for these changes is the existence of the Industrial Revolution since it opened new doors to women in terms of their proficiencies with its new inventions as it altered the place of man from home and farm to the outside. As the Industrial Revolution drew men into factories as a work force when it just started in 1760, it also started to draw working class women into the same area by 1820 since women were also needed in the work force because of the new inventions that required the contributions of women to the division of labor in the production of new products. After full subjections, the only hindrance to women is class difference since working class women were forced to compete with the same difficulties a little more when compared to the upper and middle class women. Upper and middle class women did not change their living styles after the Industrial Revolution since their financial situation was sufficient enough not to work under these hard conditions as the wives of rich men. Although some of them were not forced to compete under these hard working conditions because of their sufficient financial situation, they even dealt with other common problems of women like gaining more rights in education, the right to vote, and also property and divorce rights since they were also deprived of them even if their financial situation was better.

As the factories opened their doors to women after the Industrial Revolution, they could also find jobs in schools, hospitals, shops, and offices as teachers, nurses, and

secretaries. Although nursing was a disreputable job in the early 1800s, it became respectable since they were better in looking after someone when compared to some men. At the end of the 1800s, women were efficient nurses in hospitals as men were insufficient to meet the needs of the public. The ones who succeeded in these exams were sent to work in other places for three years after taking one year compulsory education. As they became nurses, they could also become doctors who took part in the medical profession, although their numbers were limited to just Elizabeth Blackwell, Mary Walker, and Sarah Laguen Frozer since they were mostly preferred to be seen as nurses or caregivers as if they did not have enough courage and intelligence to be active doctors in hospitals like men (Keeter, LeClair, White, 2007).

The Marriage of Woman

In the nineteenth century, women lived in an age characterized by gender inequalities in which she was just restricted to the roles of mother and wife, while man was given a space outside the home as breadwinner. At the beginning of the century, women were restricted to their homes just to raise children, clean, cook, and create a warm and welcoming atmosphere for their husbands since she was created for the service of her husband and household. Womanhood and wifhood were accepted as the destiny of woman since it was believed woman was created for man. Even if this argument is both dangerous and restrictive for a woman as it erases herself from life, an American writer claimed in this domain that (Brownson, 1885, p. 389):

“Woman was created to be a wife and a mother; that is her destiny. To that destiny all her instincts point, and for it nature has specially qualified her. Her proper sphere is home, and her proper function is the care of the household, to manage a family, to take care of children, and attend to their early training. For this she is endowed with patience, endurance, passive courage, quick sensibilities, a sympathetic nature, and great executive and administrative ability. She was born to be a queen in her own household, and to make home cheerful, bright, and happy.”

These popular images of Victorian Woman came from a poem called “The Angel in the House” by Coventry Patmore. This angel was also expected to be passive, powerless, charming, graceful, self-sacrificing, pious, and dedicated to her husband. This angel was also expected to pursue her faith, being the guardian of her home and undertaking all the responsibilities of her household. Although obedience and dedication were important in women, it should be noted here that women who maintained these qualities reluctantly were condemned in society since there was a common belief that “If they hoped to maintain an image of themselves as ‘ladies,’ or even as ‘true’ women, they had to accept the sphere defined for them by the myth, and live within its prescriptive boundaries, no matter how high the price paid” (Jordan, 1999, p. 55-56).

In this sense, one can see that Jordan’s argument is not different from that of John Stuart Mill who also emphasizes the importance of voluntariness in these actions. Like Jordan, Mill (1869) also claims that “Men do not want solely the obedience of women, they want their sentiments. All men, except the most brutish, desire to have, in the woman most nearly connected with them, not a forced slave but a willing one, not a slave merely, but a favorite” (p.17) since it was believed that voluntariness doubles their pleasure in the eyes of men. However, it can be argued here that not only Ellen Jordan but also John Stuart Mill lead us to think that women can have the feeling of anxiety and entrapment in their inner self since they are not presented choices to follow other than being reluctant even if they are uncomfortable and unwilling to follow these actions.

While a woman is expected to be a voluntary servant, her husband is seen as the leader of his home even though working outside cannot bring any chance to be a leader within the home. If the leadership is related to the place where they work, women will become leaders of their homes since they spend their whole time, even their whole lives, within it. When women are accepted as leaders of their homes, men’s proper sphere can also be accepted as the world

generally since they are mostly working outside. As the historian Aileen Kraditor (1969) states, one can say that:

“Men have never had a “proper sphere” since their sphere has been the world and all its activities. There have always been, accordingly, human beings who happened to be male. Women, on the contrary, have occupied sharply circumscribed spheres — the home, the church, the philanthropic society or sewing circle — regardless of differences among individuals in talents and tastes, and have, accordingly been thought of as females who happened to be human.” (p.10)

Nevertheless, this power relationship between man and woman is socially constructed since all men and women are created equal. Even if both men and women claim to have the same rights and privileges by birth, some women are not allowed to use them in the male-dominated society of nineteenth-century Britain since many middle and upper middle class women imprisoned within four walls of the home after marriage. Marriage mostly becomes a prison for them where they can lose their identities because of the “divine existence” of their husbands. Marriage mostly takes not only their identities but also their origins since they start to belong to the origin, name, and country of their husbands. Simone De Beauvoir (1972, p. 449) states that:

“In marrying, [...] she becomes his vassal. He is the economic head of the joint enterprise, and hence he represents it in the view of society. She takes his name; she belongs to his religion, his class, his circle; she joins his family, she becomes his ‘half.’” She follows wherever his work calls him and determines their places of residence; she breaks no more or less decisively with her past, becoming attached to her husband’s universe; she gives him her person, virginity and a rigorous fidelity being required.”

The idea that “Nature has given woman a weaker frame than man [...]” (Wollstonecraft, 1792, p. 31) was mostly accepted in nineteenth-century Britain among women since they behaved as if they were created just for the needs of their husbands. In this era, woman was simply expected to console her husband from mental and physical exhaustion of his daily work although she also had tiring work in the home during the day such as looking after children and taking care of the house. As if these responsibilities were not enough, she was also expected to have laughter in her eyes and warmth in her heart to create a sweet environment in her home since (Ruskin, 1997, p. 116):

“This [is] the true nature of home — it is a place of Peace; the shelter not only from all injury, but from all terror, doubt and division. In so far as it is not this, it is not home; so far as the anxieties of the outer life penetrate into it, and the inconsistently minded, unknown, unloved, or hostile society of the outer world is allowed either by husband or wife to cross the threshold, it ceases to be a home; it is then only a part of the outer world which you have roofed over, and lighted fire in it.”

However, one can claim here that not only men but also women deserve the same mental and physical exhaustion as well as smiling eyes since they are also spending their time and energy for the sake of their husband’s children and home as husbands spend their days to earn a living for them.

A woman in her home takes all the responsibilities for the kitchen since she prepares food. The disappearance of servants from the middle class (Simonton, 2006) also required the involvement of women in the kitchen since the kitchen is also seen as the housewife’s workplace. The kitchen is accepted as the place where women create love with their hands for their families as well as accepted as the place where family integration is encouraged in the same home. An editorial in a British magazine called *Woman’s Own* claims in 1960s that

“The kitchen has become the most important room in the house. This is the room which, more than any other, you like to keep shining and bright. A woman’s place? Yes. For it is the heart and the meaning of home. The place where, day after day, you make with your hands precious gifts of love” (Gillis, 1997, p. 129).

While this editorial emphasizes the kitchen’s advantages for the family, some feminists like Simone De Beauvoir focused on its disadvantages since it also creates a kind of entrapment for women by isolating them from their environment. According to De Beauvoir, this entrapment in the kitchen affects the psychology of housewives since physical isolation brings

depression with it. Even if it has some advantages like encouraging family integration in the same home, De Beauvoir does not approve it since she believes that it makes women psychologically depressed by closing them among the same four walls. De Beauvoir (1972) claims that the kitchen just brings passivism and longing for liberty since “Woman is shut up in a kitchen or in a boudoir, and astonishment is expressed that her horizon is limited. Her wings are clipped, and it is found deplorable that she cannot fly” (p.616). Although De Beauvoir is talking about twentieth century woman in this quotation, her point is completely relevant to the nineteenth century woman since many of the woman’s fate does not change in both centuries.

In spite of these physical and psychological tiring works of women, their efforts are sometimes ignored in patriarchal society, not only by men but also by man-made laws since some women are unpaid workers in their homes. Although some women work harder in their homes than some men work outside of the home, men’s work is accepted as more tiring and valuable just because it includes competitiveness and entrepreneurship. When men describe the meaning of work, this discrimination between the works of men and women can be more easily seen: “Work, as defined by men, [mostly] meant the competitive, changing world of wage labor and entrepreneurship. Women’s efforts in the home, though physically arduous, were no longer “work” because women were unpaid and because of their increasing invisibility from the perspective of men” (Evans, 1982, p. 68).

While some women are exhibiting their constructed roles that include encompassing, production, reproduction, consumption, and nurture, they are also ruining half of their life and health at the same time although they may not be valued by their husbands. They become sick and weak not only bodily but also psychologically after tiring days that are dedicated to make life comfortable for others, even if sickness and weakness are accepted as their normal condition in the nineteenth-century Britain. But there must be some reason behind this self-sacrifice of women to men since nobody wants to spend her whole life for others without being valued. It is easy to find the reason since “The female of genus homo is economically dependent on the male. He is her food supply” (Gilman, 2007, p. 11). Since the man is her food supply, the woman is mostly seen as responsible for the care of all the males in her family including husband, brother, father, and children, without expecting anything in return other than food, clothing, and shelter.

A woman’s labor in her home can be seen as employment although it is part of her functional duty from which she earns no money. Since her home is seen as her appropriate and appointed place of action not only by religion but also by society, she is not paid for her duties in the home since she is ‘paid’ by her husband with food, clothing, and shelter. In fact, this attitude toward women enables some men to produce more wealth than before since they do not have to pay for their household services as their wives supply them. This attitude helps some men to save their money as they do not have to pay for servants since their wives become the servants of their homes. In this sense, not only women but also some men use motherhood and wifehood as a trade to save money, as some women earn food, clothes, and shelter without demanding other things.

In addition to this socially constructed ideology toward woman, another reason for woman’s entrapment in the home is the Industrial Revolution. Economic growth, changes in the class structure, legal system, and urbanization also made a great impact on the lives of middle class women living in Britain since all of them separated the working spheres of men and women. With the Industrial Revolution, men were taken away from their homes to work in industry although men and women were originally working together on the farm before the arrival of the Industrial Revolution. Men and women were working together not only on their farms but also in their homes since there was no division of labor at home as there was on the farm. Both could also take part in the raising of children and in domestic responsibilities since

men's work was either at home or in the fields of their family farms that were very close to home.

However, as eighteenth-century and nineteenth-century Britain passed from an agrarian society to an urban society, the separate spheres of middle-class men and women were created since outside the home there was a division of labor. Since men were forced into wage jobs outside the home and deserted their farms, they could not share the work at home as before. As men started to look for higher incomes outside the home, women started to take part in much of the works both on the farm and at home since men had less and less time to spend for both. Bloch (1992) states that the separate spheres of men and women brought structural changes to the home and family: "The structural change that altered parental roles the most, however, was the gradual physical removal of the father's place of work from the home... In the absence of these other parental figures, childrearing responsibilities slowly become less diffused, more exclusively focused on mothers" (p. 16).

Nineteenth-century marriages were not so different from women's restricted roles in society since "[a woman] became a [married woman], a hidden person, sunk into and merged with the personality of her husband" (Perkins, 1989, p. 2). As the woman was described through the identity of her father before marriage, she was also described through the identity of her husband after marriage since women's lives were always defined in one way or another by ties to the males around her. A woman's definition through her father, brother, or husband limits her existence in society since she has no identity without the surname of the males around her. After marriage, a woman also changed her ancestors since she was forced to accept her husband's ancestors as a subordinate member of her new family. After marriage, a woman was forced to adopt a different culture since "For women [... marriage] meant frequent adaptation to different sets of economic and cultural circumstances" (Simonton, 2006, p.16).

Even if a woman becomes a hidden person in marriage, she still needs to get married since marriage contributes to her existence in society. With marriage, a woman becomes valuable since she is given the opportunity to be a wife and mother, which are the most important features for a nineteenth-century woman. Although being a wife and mother seems an opportunity, Marry Wollstonecraft (1792) claims that "[...] the only way women can rise in the world, [is] by marriage. And this desire makes mere animals of them, when they marry they act as such children may be expected to act: —they dress: they paint, and nickname God's creatures" (p. 10). This argument leads us to think that these women who are childlike cannot be expected to govern a family or bring up rational children who question since these women have not completed their own self-development yet in life.

In the nineteenth century, single women attracted social disapproval since staying single meant hindering a woman's function of reproduction. Single women were also pitied since reproduction was supposed to fulfill a woman. Although women were subjected to domination in marriage, it became the life plan of most woman, while singleness was a fate to be avoided since "[...] for most woman marriage meant release from a childlike and humiliating dependence on the parental home [...] a greater freedom to go about and make separate friends, even sometimes of the opposite sex" (Perkins, 1989, p. 3). However, nothing happens as most women expect in marriage since the rule of the strongest covers their life without giving women a moment to take a breath for themselves. After marriage, some women waste their lives imagining how they could be happy with a man who is deeply in love with them since the reality sometimes falls short of the dream.

In the nineteenth century, young girls were raised with the idea that unmarried women turned into old maids who are an object of scorn and ridicule in society. They were brought up to believe that marriage is above all else, in their families and among their friends, since it was believed that marriage is the fulfillment of womanhood. Engagement becomes more important than whom they are engaged with (Croly, 1875, p. 45-46):

“To be engaged is the triumph and secret object of the young girl’s life. It raises her on a pedestal and at once makes her an object of interest to her family and friends. [...] no wonder girls consider the being engaged of more importance than whom they are engaged to. [...] It is this [...] that which should be [...] the end and ultimate [aim] of their desires and aims.”

Even if marriage is accepted as important for the value of woman in society, it does not make every woman really happy since some just pass from the domination of their fathers to the domination of their husbands. Although they see marriage as an escape from the rules of their father and an entrance to a new life, they realize after marriage that it is just the continuation of the previous limited life since “After marriage, [some] man has anciently the power of life and death over his wife” (Mill, 1869, p. 35). The male forgets that excessive authority and subordination sometimes kills the wonderful confidence and affection since some women feel like a servant instead of like a wife whose place is equal in marriage and in society. As the marriage mostly kills confidence and affection, it also kills some emotions in the heart of the woman since she sees her husband as her leader or governor instead of as the owner of her heart.

In fact, man takes his power from laws to treat woman as a second-class person since they let man represent the entity that a wife and a husband create through marriage. Laws do not recognize the existence of a woman by making the man representative of the marriage although the woman should have the same rights as the man. But this power comes not only from laws but also from the upbringing of women since it includes the total obedience of women to men. Women are told from their infancy that female weakness and outward obedience is the best way to get male protection; as Wollstonecraft (1792) says, “Women are told from their infancy, and taught by the example of their mothers, that a little knowledge of human weaknesses, justly termed cunning, softness of temper, outward obedience, will obtain for them the protection of man...” (p. 20). As they are taught how they can be obedient to their husbands, they are also taught how to make themselves loved and honored by their husbands since their initial role will be gaining the heart of their husbands after marriage.

A nineteenth-century marriage for some women became another form of captivity since they mostly were not asked whether they want to marry or not before being given to a man who is chosen by their fathers. It is claimed by John Stuart Mill (1869) that “Originally women were taken by force, or regularly sold by their father to the husband. Until a late period in European history, the father had the power to dispose of his daughter in marriage at his own will and pleasure, without any regard to her” (p.35). Even if she is asked whether she wants to marry or not by the church just to hear the word “yes” in front of the public as men asked during the marriage ceremony, it is perfunctory since she is already expected to say yes before the ceremony with the force of her father. Here, marriage sees a woman as a slave and a dependent rather than an individual, who can be forced to accept an unwanted marriage. John Stuart Mill (1869) also adds that “[...] the wife’s position under the common law of England is worse than that of slaves in the laws of many countries [...]” (p.36) since their slaves can use their own earnings how they want to some extent. Although some women in England cannot even decide on their own marriages since the law does not protect their rights, some countries like Rome guaranteed the rights of its slaves, accepting them as members of society.

However, if she does not want this match and attempts to refuse it, she has no guarantee that her refusal will be accepted in this patriarchal society since her choice in life is not as important and reliable as her father’s. She is assumed to be passive, gentle, modest, and most importantly obedient to the expectations of her father since she is a subordinate household member, both in her husband’s and her father’s home. But the righteousness and validity of this marriage can be questioned since a marriage without desire cannot be called a true marriage: a true marriage requires a free bond of love and willingness. Ludwig Feuerbach (2008) states that “For a marriage the bond of which is merely an external restriction, not the voluntary, contented self-restriction of love, in short, a marriage which is not spontaneously concluded,

spontaneously willed, self-sufficing, is not a true marriage, and therefore not a truly moral marriage” (p. 222). But Feuerbach forgets that it can be hard every time catching a moral marriage in a system that makes a woman mistress of her home while making the man master of the same home. He ignores the fact that the mistress and master of the same home cannot continue to love each other with passion and desire since love and passion can sometimes be removed because of the unequal power between them.

Male dominance continues in the matter of pregnancy in marriage since some women were not given any chance to decide whether to produce a child or not from her marriage. In a nineteenth-century marriage, some husbands had total access to the wife’s body as if she is a possession whose manipulation is in the hand of its owner. Since there becomes a possession and possessor relationship between a wife and a husband, he is naturally given the right to force his wife not only to have sex but also to give birth even if the woman is reluctant to have sex and to give birth. In sex and childbirth, women are mostly degraded to the position of slave rather than a human being since some men see her as a tool to satisfy their lust and to get a child, as Engels (1972) also claims by saying, “The man took command in the home also, the woman is degraded and reduced to servitude; she became the slave of his lust and a mere instrument for the production of children” (p. 22). Until the middle of nineteenth-century some women are seen more as females than persons since their sexuality is given more importance than their existence. It was believed that women were formed to please men sexually since pleasure is accepted as the most important area of a woman’s life. She was always expected to be agreeable instead of challenging his passion since the laws of nineteenth century nature mostly require woman’s total enslavement to man not only psychologically but also physically.

Although women biologically become the mothers of their children whether they produce them voluntarily or not, the custody of the children belongs to the father since he becomes the sole owner of everything in the marriage. When the custody belongs to the father, his right to his children is limitless: he can send them away to grow up somewhere else or to be raised by somebody else, despite the fact that the children have a mother in their lives. The laws always defended the idea that “The legal custody of children belonged to the father. During the lifetime of a sane father, the mother had no rights over her children [...] and the father could take them from her and dispose of them as he thought fit” (Perkins, 1898, p. 14-15). But, this defense is so strict and restrictive for women that it does not even leave any chance for them to live with their own children in their own home by separating them. Although living together is already their natural right as men, the laws ignore their existence in the family by taking this right from their hands. However, it should be noted here that this changes over time since the rights of women gradually improve as the time passes. The act of the custody of infants in 1839 gave the chance to take custody of their children in the event of separation or divorce among couples. Unlike before, women were saved from living apart from their children since the man no longer had the right to take her children from her.

The Divorce of Woman

Divorce was taboo until the late nineteenth century. Once a woman married, she had no right to quit this marriage since marriage makes her the property of her husband. Even if a woman had an endurable marriage, there was nothing she could do since the police could capture and return her if she ran away from an unhappy marriage. After such an event, a husband could even punish his wife by imprisoning her in the home, which was sanctioned by the church, law, custom, and society. If a woman tried to withdraw from a marriage, she was not allowed to take her possessions with her, as Mill (1869) indicates: “If she leaves her husband, she can take nothing with her, neither her children nor anything which is rightfully her own” (p. 38). Marriage was an inescapable destiny for a woman since she cannot desert it without being threatened with loss of her possessions and children even if she is unhappy in marriage. As

marriage was the fate of girls of proper age, it was also the fate of all married women since they were forced to continue in it even if they do not want to. In those times, a woman was only allowed to leave her home “[...] when she is christened, when she is married, and when she is buried” (Gilman, 2007, p. 33), but not when she is divorced since it is believed that a woman is just created for her home where she can continue her marriage and reproduction.

Even adultery could not be a reason for a woman to divorce since the marriage contract requires the self-sacrifice of women regardless of the situation. As if they are the sole guardian of morality in society, they are forced to accept the infidelities of their husbands while a man is never forced to accept the same thing. In a divorce, adultery is not a sufficient reason to divorce a husband since women were required to change their husbands’ adultery with other guilt. As a woman is pushed to find reasons other than adultery to divorce her husband, adultery was never the disgraceful offence for a man as it was for a woman. It was never seen as the fault of the man until the late nineteenth-century since society blamed women for not satisfying the needs of her husband. As adultery was not seen as the man’s disgraceful offense, he was also given the right to take everything from his wife, including property and children. Holmes and Nelson (1997) also clarifies this fact about adultery in their book *Maternal Instincts: Visions of Motherhood and Sexuality in Britain* by saying “While a wife’s adultery was sufficient cause to end a marriage, a woman could divorce her husband only if his adultery had been compounded by another matrimonial offense, such as cruelty or desertion” (p. 40).

Richard D. Altick (1973) also emphasizes the same discrimination between men and women in terms of adultery in his book *Victorian People and Ideas* by saying, “A husband could divorce his wife on the simple ground of adultery, but a wife has to prove not only her husband’s adultery but an additional offense such as desertion, cruelty, rape, or incest” (p. 58). He also claims that the subordination of women was inescapable even in the event of adultery of the man since the woman was not given the chance to divorce her husband without proving his desertion, cruelty, rape, or incest in addition to his adultery. However, while he emphasizes the woman’s subordination in adultery in the 1880s, he also clarifies the fact that this ideology starts to change at the beginning of the 1890s with the appearance of the new woman in the society. He mentions that the new woman starts to replace the idea that adultery is a worse offense for a woman than for a man since they sought equal moral rights with man as members of the same society. (Altick, 1973)

Within nineteenth-century British marriage, women also had difficulties in terms of sexuality since excessive sexual desires in women were seen as abnormal. Within the Victorian marriage, a woman was expected to know less about sexuality and to have very little desire since sexuality was thought to be a quality that only a man should have. Even the expression of sexual desire by a woman was seen as a disease that needed to be cured since having sexual desires was totally identified with the man. The wise woman of the Victorian period was expected to have at least two sexual relations with her husband in a week since a woman who satisfies her husband’s needs completely was seen as a whore or prostitute. Although they are expected to satisfy their husband’s desires, they can be named as a whore or prostitute when the amount of their sexual relations is beyond expectation. (Smythers, 2008)

Since men were seen as lustful, they were allowed to have sex with multiple partners during their marriage, while women were expected to have sex only with their husbands. A woman who had sexual relations outside of marriage was accepted as ruined or fallen, although this situation was seen as normal for a man. Evans (1982) tells us that “[...] the expression of female sexuality outside marriage, or some other form of socially sanctioned relationship is, unlike that of men, generally regarded as unacceptable” (p. 122). Men were free in terms of their sexual relationships during marriage, and they could spend their entire wife’s properties or inheritance on mistresses, while women were stigmatized for the same sexual relationships. Apart from these facts, a woman was also expected to have premarital chastity since a bride

must be virgin on the first night of her marriage. Since the lack of maidenhood was taboo in the nineteenth-century, a woman without virginity was rejected by society, while the man was never questioned about his premarital relationships.

However, women were no longer forced to endure an onerous marriage and were even allowed to bring court actions against their husbands after the Matrimonial Causes Act in 1890. This act gave women limitless access to divorce although women could not demand it before even if there was adultery and violence in the marriage. Having education and a profession were not the only developments in their lives since they also started to gain more rights concerning divorce as men. They also had the chance to quit their marriage without taking any harm both psychologically and economically since the laws start to recognize their marriage rights.

The Property Rights of Woman

Whatever their social rank, women were always seen as second class citizens in the eyes of the law since their property rights were limited. Married women were not permitted to hold property, to sign a contract, or to open a bank account without the consent of her husband at the start of nineteenth century since a married woman had no rights under English common law. A woman also could not bring actions in court or be a witness in a criminal case without the consent of her husband since neither her word nor her deeds were recognized by law, as she was dedicated to live just for her husband and not for herself. According to this common law, a married woman had no legal existence since “A man and a wife were one person in law; her existence was, as it were, absorbed in that of her husband; she lived under his protection or cover, and her condition was called coverture” (Perkins, 1989, p. 13).

When a man and a woman were married, the property rights of the woman were legally given to her husband since the husband represents the sole entity that a man and a woman create within marriage. A woman even lost all her rights over her own body along with her possessions since her body also became the property of her husband through the marriage contract. After marriage, a wife’s personal properties like stocks, shares, jewels, household goods, money in hand and money in the bank became her husband’s property as well as the money that she earned since her husband had sovereignty over his wife. English common law broke the equality between wife and husband by approving the representation of woman by man although both of them should be treated as equal. It openly declares the weaknesses of woman in front of man by not letting her maintain her property in marriage.

The rights and privileges of Victorian women were so limited that both married women and single women were forced to comply with those limitations. Both were deprived of property rights within the family since the family wealth automatically passed down the male line by ignoring the existence of daughters in the family. Even if a woman received any property from her father, the percentage was smaller than that of her brothers, who got nearly all the property. As women were not recognized in marriage in terms of property rights, they were also not recognized in their father’s home when properties were shared among siblings.

A nineteenth-century woman’s fate did not change in terms of property when there was divorce. As they were not allowed to keep property during the marriage, they were also not allowed to demand anything after divorce since English common law did not mostly defend a divorcing woman. In such a situation, the only way in which she can demand her possessions back was her husband’s misconduct during the marriage, since a husband also promised to satisfy his wife’s needs in return for her domestic and womanly services within the marriage contract. In fact, it is groundless here to discuss the rights of a woman’s demanding anything after divorce since the laws make the marriage as an indissoluble union. The laws reduce woman to a thing created just for marriage by making it an inescapable sphere. As Gilman (2007) describes: “Marriage is the woman’s proper sphere, her divinely ordered place, her natural end. It is what she is born for, what she is trained for, what she is exhibited for” (p. 44).

However, through the end of the nineteenth century things also start to change in terms of property rights as they changed in terms of Custody Act and Matrimonial Causes Act. After the Married Woman's Property Act in 1884 woman rescued from being dependent on their husbands in terms of property since it let them keep their own property. They were no longer forced to share their earnings with their husbands since women began to be seen as independent and separate persons from their husbands.

The Political Rights of Woman

The same limitations can also be seen in a woman's lack of political rights since they were not given the same opportunity to vote or take part in parliament as men. They were seen as second class citizens in a society founded on liberty and equality since their rights was not recognized by their own government. Women could have no voice in public affairs since public affairs were always accepted as the job of men. Although women were also expected to feel, judge, discourse, and discriminate as men do, they were allowed only to do so for private functions since it was believed that "Women belong to the family and not to political society and nature created them for domestic cares and not for public functions" (Bonald, 1983, p. 89).

The ideology of separate spheres of man and woman can also be seen in the political arena in the 1880s since women were still regarded as workers in the home who were expected to be in the service of their husbands and children. Although men were given the chance to deal with public functions beside their role as breadwinner, middle class women were not given the same chance to be in public service since they were just expected to sooth their husband's sorrow and lighten their husband's cares. However, John Stuart Mill, in *The Subjection of Women*, claims the righteousness of the participation of women in public affairs since the combination of minds will be available for the higher service of humanity. Unlike Bonald, Mill (1869) suggests that "Women in general would be brought up equally capable of understanding business, public affairs and the higher matters of speculation, with men" (p. 93) since the female brain is also capable to meet the demands of public service as men. In fact, nineteenth century has a sample like Queen Victoria who can achieve to be in political area although this era refuses to give this chance to women. It can be said that Queen Victoria does not only achieve to be a queen but also has the privilege of naming the era after her since the name of this era comes from her name. However, it should be noted here that even Queen Victoria presented herself in a wifely role as queen since it is hard escaping from the social roles completely in a society where the roles are just accepted as being mother and wife.

Education of Woman

Nineteenth-century women were also discouraged from being educated since it was socially and culturally unsuitable for a woman to be educated. In this period, the woman who desired education was seen as unsexed, as if education took something from her womanhood. Education was always seen as the right of men since their brains were seen as brighter than women's brains. In the nineteenth century, more importance was given to the education of sons than daughters since a female mind was believed to have limited capabilities. Although the mind's nature and constitution are the same for both men and women, men were always seen as superior to women since their body strength was also higher than a woman's. According to Simonton (2006), however, strength of mind and body are not well proportioned and :

"It is well established that men and women have the same nature and the same constitution. The proof lies in that female savages are as robust, as agile as male savages; thus the weaknesses of our constitution and of our organs belong definitely to our education, and are a consequence of the condition to which we have been assigned in the society" (p. 99)

Because of the low expectations of the mind and role of women, the ingredients of their education became completely different from man's education. Until the late nineteenth century a woman's education just included traditional domestic skills like sewing, looking after the

children, and cooking, while men's education could include the branches of science. Besides their traditional domestic skills, they were also educated to be agreeable and pleasing in the eyes of their husbands since they were believed to be created to please their husbands. As Rousseau (1972) says:

“...The education of the women should be always relative to the men. To please, to be useful to us, to make us love and esteem them, to educate us when young, and take care of us when grown up, to advise, to console us, to render our lives easy and agreeable: these are the duties of women at all times, and what they should be taught in their infancy.” (p. 88)

Although their education was full of domestic responsibilities and skills, and to be pleasing, education was seen as detracting from these roles since it was thought that it would prevent them from realizing their responsibilities if they spend time for their own personal improvement. But we must ask whether it was right to restrict a woman's education because of all these conventional roles since the mind does not function differently according to men and women. It is an undeniable fact that if a man can take degrees in schools, a woman can also do so since they also have natural talents, as Simonton (2006) also claims :

“If women studied in universities alongside men, or in other universities set aside for them in particular, they could take degrees and aspire to the titles of Doctor and Master in Theology, Medicine and [...] Law. And their natural talents, which fits them so advantageously for learning would also suit them to be successful teachers.” (p. 99)

However, things also start to change for women in terms of education since they were needed when education was made compulsory after the Elementary Education Act in 1870, which required schooling of ten years for children. The government opened teacher training programs in order to educate women to make them future teachers although it did not recognize their existence a few years earlier. Although the government tried to keep woman out of lessons like history, geography, and literature just a few years before, it started to educate them now in these areas since such knowledge was needed in schools when compared to the knowledge of sewing, cooking, and child care. As the profession of teaching improved, the educational prospects of girls also improved in the late nineteenth century since upper-class and middle-class girls were allowed to take the same kind of education with boys. Some schools and colleges were founded for them since it was understood that both men and women can achieve the same things and can have the same intellectual capacity. Although they were not allowed to go to school before, they could now study in the same class with boys (Altick, 1973).

Conclusion

To sum up, the nineteenth-century was an era for some women when their freedoms were restricted. Middle class women were not given the same rights in society that men were given. Since they were seen as weaker, they mostly lived at home as mother and wife. Their initial roles were to provide sex and marriage, which were seen as components of womanhood. Women were most acceptable in society if they were good as housekeepers and mothers. Most women had few or no opportunities outside the home. They were not usually given a chance to earn a living as men were given. Men were generally accepted as breadwinner and women were expected to bound to their husband in terms of their monetary needs. Working women mostly were unacceptable in the society since their domain was not earning money. Nineteenth-century British society rejected working women since they were the angel of their house.

Since women were seen as the weaker sex, their education was also restricted compared to men. It was thought that if they spent time on their education, they would neglect their home, their children, and their husband. A female brain was not accepted as equal to the brain of a man since there was a common belief that it cannot supply the needs of the professions. Since a female brain was not seen satisfactory, their education just contained needlework, making boxes, preparing good foods, and raising qualified children.

The man also had authority over the children. Although women looked after the children, the men had the right to send the children somewhere else to be raised and educated. It was important for a woman to sacrifice herself for her marriage, her husband, her children, and her home since this selflessness was thought to bring success to the family, husband, and children of the woman. Marriage mostly became a prison for them where they can lose their identities because of the “divine existence” of their husbands. Marriage mostly took not only their identities but also their origins since they started to belong to the origin, name, and country of their husbands.

Besides, divorce was not also a right for women since their separation from their husband was an unacceptable event in society. Once a woman married, she had no right to quit this marriage since marriage makes her the property of her husband. Marriage was an inescapable destiny for a woman since she cannot desert it without being threatened with loss of her possessions and children even if she is unhappy in marriage. As marriage was the fate of girls of proper age, it was also the fate of all married women since they were forced to continue in it even if they do not want to.

Their property rights were not so different from other rights since married women were not permitted to hold property like stocks, shares, jewels, household goods as well as not permitted to sign a contract, or to open a bank account without the consent of her husband since a married woman had no rights under English common law. According to this common law, a married woman had no legal existence since when a man and a woman were married, the property rights of the woman were legally given to her husband since the husband represents the sole entity that a man and a woman create within marriage. English common law broke the equality between wife and husband since it openly declares the weaknesses of woman in front of man by not letting her maintain her property in marriage

References

- Altick, R. D. (1973). *Victorian People and Ideas*. New York: London.
- Beauvoir, S. D. (1972). *The Second Sex*. Trans. H.M. Parshley. Penguin: Harmondsworth.
- Bloch, R.H. (1992). "American Feminine Ideals in Transition: The Rise of the Moral Mother, 1785-1815". In *History of Women in the United States: Domestic Ideology and Domestic Work*, Vol. 4, No. 2, 3-28.
- Bonald, V. D. (1983). 'De l'éducation des femmes' (1802). In Susan Groag Bell and Karen M. Offen, eds. *Women, the Family and Freedom: The Debate in Documents*, Vol. I: 1750–1880. Stanford, California: Stanford University Press.
- Brownson, H. F. (1885). Ed. *The works of Orestes A. Brownson*. Detroit: T. Nourse.
- Croly, J. (1875). *For Better or Worse: A Book for Some Men and All Women*. Boston: Lee and Shepard Publishers.
- Engels, F. (1972). *The Origin of the Family, Private Property and the State*. Ed. Eleanor Leacock. New York: International Publishers.
- Evans, M. (1982). *The Women Question: Readings on the Subordination of Women*. Oxford: University Press.
- Feuerbach, L. (2008). *The Essence of Christianity*. New York: Dover Publications.
- Gilman, C. P. (2007). *Women and Economics*. New York: Cosimo.
- Holmes, S. and Claudia N. (1997) . *Maternal Instincts: Visions of Motherhood and Sexuality in Britain, 1875-1925*. London: Palgrave Macmillan.
- Jordan, E. (1999). *The Women's Movement and Women's Employment in Nineteenth Century Britain*. London: Routledge Press.
- Kraditor, A. (1969). *Up from the Pedestal: Selected Writings in the History of American Feminism*. Boston: G.K. Hall.
- LeClair, M. K, White, J.D, and Keeter, S. (2007). *Three 19th-century Women Doctors: Elizabeth Blackwell, Mary Walker, Sarah Loguen Fraser*. California University, Hofmann.
- Mill, J. S. (1869). *The Subjection of Women*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer.
- Perkins, Mrs J. (1989). *Women and Marriage in Nineteen-Century England*. London: Routledge.
- Rousseau, J. J. (1972). In Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Penguin Books.

Ruskin, J. (1997). In John R. Gillis, *A World of Their Own Making: Myth, Ritual and the Quest for Family Values*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Simonton, D. (2006). *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. New York: Routledge.

Smythers, R. (2008). *Sex Tips for Husbands and Wives from 1894*. Summersdale Publishers.

Wollstonecraft, M. (1792). *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Penguin Books.

Woman's Own. In Gillis, J. R. (1997). *A World of Their Own Making: Myth, Ritual and the Quest for Family Values*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Ondokuzuncu yüzyıl İngiliz kadın tutsaklığı, kadının yeri ve rolleri dünya yazınında en önemli konulardan birisi olarak yerini almıştır. Çünkü kadın-erkek ayrımı hayatın neredeyse her alanında yerini almış ve kadını erkek egemenliği altına sokmuştur. Kadın denilince akla ilk gelen şey onun iyi bir anne, eş ve ev hanımı olması gelmiştir. Bunlar onun değişmeyen kaderi olarak görülmüş, zincirlerini kırıp yeni kimlikler edinmesine müsaade edilmemiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl İngiliz evlilik şart ve koşullarına bakıldığında ilk kadın-erkek ayrımını görebiliriz. Kadın ve erkek eşit haklarla yaratılmalarına rağmen, toplumun oluşturduğu yargılar kadın ve erkeği birbirinden ayırmış, hatta kadını erkekten geri bir pozisyona koymuştur. Evlilik kadınlar için bir tutsaklık olmuş, kadınların sınırlarının çizildiği bir müessese haline almıştır. Bu müessese oluşturulurken kadına evleneceği kişiyi seçme hakkı verilmemiştir. Baba ya da abinin uygun gördüğü biriyle kadın evlendirilmiş, bir erkek egemenliğinden diğerine geçmişlerdir. Çünkü evlenmek demek aynı zamanda evleneceğin kişinin kökeni olmak demek ve onun soyadı altında onun dili, dini, ırkı, toplumu ve sınıfı ile onun memleketinde yaşamak demektir.

Evliliklerinde mutlu olmayan kadınlar için boşanma hakkı yoktur, çünkü boşanma bu dönemde bir tabudur. Evli bir kadın olduktan sonra bu kimliğinden vazgeçmek neredeyse olanaksızdır, çünkü evlilik kadını da adamın bir eşyası yapmıştır. Bu anlamda yasalarda kadından yana değildir çünkü çoğu erkekler tarafından oluşturulmuş taraflı maddelerdir. Evlilik çoğu zaman kadın için kaçınılmaz bir kader olmuştur, çünkü eşi onu aldatırsa bile aldatılma nedeni yine kadında aranır. Ya da zina kadın için boşanma sebebi olamaz; çünkü yasalar kadından zinayı başka hatalarla desteklemelerini istemektedir.

Evlilik, boşanma haklarının yanı sıra kadının kısıtlı olduğu diğer alan mal-mülk edinme hakkıdır. Kadın kendi ailesinden hiç bir hak talep edemezken, eşinden de bu anlamda beklenti içine girmemelidir. Kadının kendi ailesi varlıklı bile olsa, kadının bunlar üzerinde bir hakkı yoktur ve mal tümüyle babadan oğula geçer. Aile kadına miras vermeye karar verse dahi, bunun yüzdesi erkek kardeşlerle karşılaştırıldığında çok az olur.

Evlilik kadını da erkeğin sahip olduğu bir nesne durumuna getirdiği için, kadın sahip olduğu her şeyi eşine vermek durumunda kalır. Kadının altını, eşyası, parası ya da değerli her nesi varsa bunlar evlilikle erkeğin egemenliğine geçmektedir. Kadın kendi parasını kendisi kazansa dahi bunda söz söyleme hakkı yoktur, çünkü erkek baskınlığı burada da galip gelmektedir.

Politik haklar noktasında da kadın hiç yok denecek kadar azdır. Eşitlik ve adalet üzerine kurulmuş bir toplumun parçası oldukları halde devlet onların varlıklarını tanımamış ve onlara seçme ve seçilme hakkı vermemiştir. Oy verme ya da parlamentoda bulunma kadının olacağı en son yerdir, çünkü bu alanlar kadının anlamadığı sadece erkeğin akıl yetiştirebileceği alanlar olarak görülmüştür. Burada şu gerçek unutulmaktadır ki kadın ve erkek eşit beyin gücüne sahip olarak yaratılmıştır. Kadına da kendini gerçekleştirme fırsatı verilse o da kamusal alanda başarılı olabilecektir.

Ondokuzuncu yüzyılda çoğu zaman İngiliz kadınına eğitim de yoktur. Kadının eğitimsiz toplumu genellikle korkutmuştur. Bilgi güçtür mantığından yola çıkarak eğitimin kadın da yaratacağı yeni ruh hali toplumu tedirgin etmiştir. Aslında kadın hiç eğitimsiz değildir. Ama alanı kendi dünyasıyla alakalıdır. Öğrenebildiği tek şey nasıl iyi dikmiş dikildiği, nasıl iyi bir anne ve eş olunduğudur. Bir bilim dalında kadını görmek çok zordur, çünkü toplum buna müsaade etmemektedir. Erkek çocuklarının eğitimine daha çok önem verilmiştir, çünkü kız çocuklarının bu anlamda yeterli kapasiteye sahip olmadığı düşünülmektedir. Kadın ve erkeğin zihin yapısı aynı olduğu halde fiziksel olarak güçlü olan erkek zihinsel olarak güçlü kabul edilmiştir. Hâlbuki, beden gücü aynı zamanda zihin gücü demek değildir.

Ondokuzuncu yüzyıl başında İngiltere’de kadın tüm bu haklardan yoksunken, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına doğru kadın toplumda yerini almaya başlamıştır. Sadece kadın

olarak değil, toplumun bir bireyi olarak değer görmeye başlamıştır. 1890'ların sonunda bir "Yeni Kadın" kavramı oluşmuştur ki bu kadın eşinden hem ekonomik hem de sosyal anlamda bağımsızdır. Değişen ekonomik, sosyal, yasal sistemle birlikte anne ve eş kimliklerinin dışında da kimlikler edinmeye başlamışlardır. Evlerinde kendi evlerinin karşılığı ödenmeyen işçisiyken ondokuzuncu yüzyıl sonunda emeklerinin karşılığı ödenen insanlar haline gelmişlerdir.

Ondokuzuncu yüzyıl sonlarında kadının varlığının kabul edilmesinin en büyük sebebi Endüstri Devrimidir. Endüstri Devrimi erkeği evinden, tarlasından aldığı gibi kadına da bu iş bölümüne dahil etmiştir. Üretilen yeni ürünler sayesinde erkek iş gücü yetersiz kaldığı için kadın da ürünlerin seri olarak üretilmesinde paya sahip olmuştur. Endüstri Devrimi sadece fabrika kapılarını açmamıştır kadına. Kadın artık okullarda öğretmen, hastanelerde hemşire ya da doktor, ofislerde sekreter olarak iş bulabilmeye başlamıştır. Endüstri Devrimi kadın sınıf ayrımını alıp eli ekmek tutan kadınlar meydana getirmiştir. Kadına eğitim de zorunlu hale gelmiştir. Erkekle aynı sınıfta yer almakla birlikte aynı eğitim içeriklerine sahip olmuştur. Onlarda artık dikiş, nakış, yemek kitabı yerine tarih, coğrafya, matematik gibi kitapları okur hale gelmişlerdir. Devrimle birlikte boşanma tabu olmaktan çıkmıştır. Kadın boşanmak için mahkemeye başvurabilmektedir, hatta çocuklarının velayetini bile talep edebilmektedir. Miras alanında oluşan yeni yasalarda mal-mülk haklarını garanti etmiş, sahip olduklarını eşlerine verme mecburiyetini ortadan kaldırmıştır.

TÜRKİYE’DE EĞİTİM DÜZEYLERİNİN EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ

Ersin YENİSU¹

Özet

Eğitimin bireye ve topluma sağladığı faydalar oldukça fazladır. Bu doğrultuda eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi teoride ve uygulamada uzunca bir süredir ilgi görmektedir. Özellikle bilgi toplumunda eğitim önemini bir kat daha arttırmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de eğitimin tarihsel gelişimini irdelemek ve 1960-2013 yıllık verileri kullanılarak eğitim düzeyleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak test etmektir. Yapılan eşbütünleşme analizine göre ilköğretim öğrenci sayısı, meslek lisesi öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısı ile GSYİH arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Kısa dönemli nedensellik ilişkilerini belirleyen Granger nedensellik analizine göreyse ilköğretim öğrenci sayısı, genel lise öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısından GSYİH’ye doğru tek yönlü bir Granger nedenselliğinin olduğu bulgulanmıştır. Çalışma sonucunda, yerli ve yabancı literatürdeki birçok çalışmadakine benzer olarak Türkiye’de eğitimdeki gelişmenin ekonomik büyümeyi hızlandırdığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Ekonomik Büyüme, Eğitim Düzeyleri, Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik

IMPACT ON ECONOMIC GROWTH OF EDUCATIONAL ATTAINMENT IN TURKEY

Abstract

The benefits of education to individual and society are quite high. In this direction, the relation between education and economic growth has taken interest in theory and practice for a long time. Especially in the information society, education has increased its importance. The aim of this study is to examine the historical development of education in Turkey and the relationship between economic growth and educational attainment by using annual data for 1960-2013 to test empirically. According to the cointegration analysis, a long-run relationship has been determined between the number of primary school students, the number of vocational high school students and the number of university students and GDP. According to the Granger causality analysis, which determines short-term causality relations, the number of primary school students, the number of general high school students and the number of university students were found to be one way Granger causality towards GDP. As a result, according to this study, similar to the results of many studies of domestic and foreign literature, the development of education in Turkey accelerates economic growth.

Keywords: Education, Economic Growth, Educational Levels, Johansen Cointegration, Granger Causality

¹ Gazi Üniversitesi, ersinyenisu@gmail.com

Giriş

Eğitim, doğrudan ve dolaylı olarak yarattığı katma değerler nedeniyle toplumlar için büyük öneme sahiptir. Diğer bir deyişle eğitimin ekonomik kalkınmaya katkısı kadar kültürel ve sosyal kalkınmaya katkısı yadsınamaz. Eğitim ve sağlık, literatürde kalkınmanın öncelikli kalemleri olarak geçmektedir. Bu kalemler kalkınmayı destekleyici ve hızlandırıcı unsurlardır.

Modern öğretim yöntem ve tekniklerini kullanan Türkiye henüz gelişmekte olan bir ülke olması sebebiyle eğitim alt yapısı pek de güçlü sayılmaz. Eğitim politikalarındaki sürekli değişiklikler ve nüfusa uygun bir alt yapı inşasının olmaması bu yetersizliklerin başında gelmektedir. Kısacası Türkiye henüz eğitim alt yapısını güçlendirmekte ve bu nedenle eğitimin niteliği ve niceliği açısından gelişmektedir. Nitekim Altıntaş ve Çetintaş (2010), çalışmalarında Türkiye’de eğitimdeki ilerleme ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu gözlemlemişlerdir. Çalışkan vd. (2013) ise yaptıkları araştırmayla Türkiye’de eğitimdeki gelişmelerin ekonomik büyümeyi artırdığını bulgulamışlardır. Yine Mercan ve Sezer’de (2014) Türkiye’de eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığını saptamışlar ve Türkiye’nin eğitime daha fazla kaynak ayırarak ekonomik büyümesini artıracak sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada yukarıdaki araştırmalardan farklı olarak Türkiye’de eğitimin tarihsel gelişimini ve eğitim düzeylerinin ekonomik büyümeye olan etkisini ortaya koymaktadır. Çalışmanın amacı Türkiye’de eğitimin tarihsel gelişimini ele almak ve ekonomik büyümeye hangi eğitim düzeylerinde daha fazla katkı sağlandığını ampirik olarak saptamaktır.

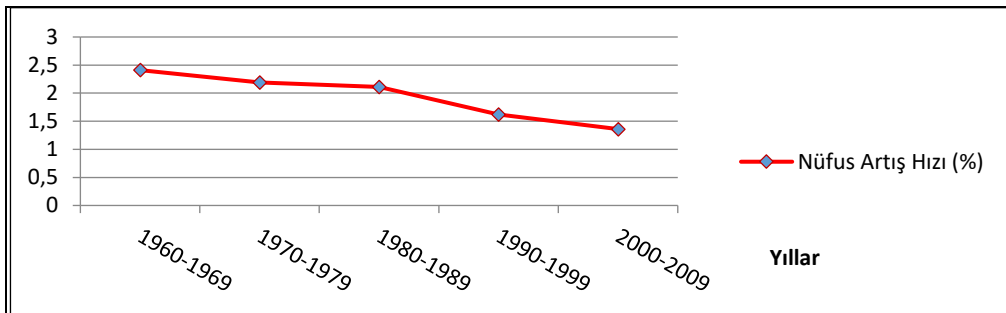
Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Türkiye’de eğitimin tarihsel gelişimi istatistiksel ve grafiksel yöntemler yardımıyla irdelenmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisine dair yerli ve yabancı literatürden örnekler sunulmuştur. İzleyen bölüm çalışmada kullanılan veri seti ve metodolojinin tanıtılmasına ayrılmıştır. Analizlerin ve yorumların yapıldığı dördüncü bölümün ardından çalışma sonuç kısmıyla tamamlanmıştır.

Türkiye’de Eğitimin Gelişimi

Bu bölümde Türkiye’de nüfusun, ekonomik büyümenin ve eğitim düzeylerinin gelişimi 1960 yılından 2000’li yıllara temel istatistiksel yöntemlerle ve grafiklerle analiz edilecektir. Çalışmada söz konusu dönem 10’ar yıllık (1960-1969, 1970-1979, 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009) gruplara ayrılmıştır.

Eğitim göstergelerinin zaman içerisindeki seyrinin sağlıklı bir şekilde analizinin yapılabilmesi için nüfus hareketlerinin ele alınması gerekmektedir. Türkiye’de toplam nüfus 1960 yılında 27,5 milyonken 2009 yılında 71 milyona çıkmıştır. Söz konusu dönemde nüfus artış hızıysa sürekli azalmış ve 2009 yılında % 1,27 seviyesine kadar inmiştir. Bununla birlikte 1960-2009 yılları arasındaki ortalama nüfus artış hızıysa % 1,96’dır.

Grafik 1. Türkiye’de Ortalama Nüfus Artış Hızı

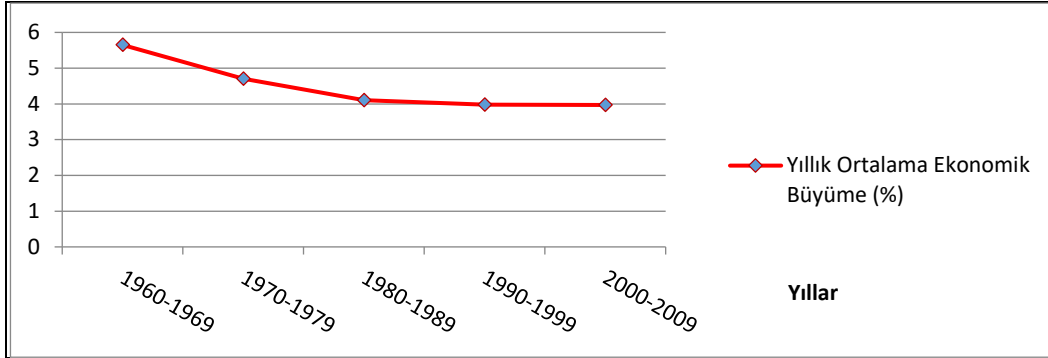

Kaynak: Dünya Bankası

Diğer taraftan, Türkiye’de 1960-2009 yılları arasında yıllık büyüme oranı ortalama % 4,46’dır. Bu oranının dünya ülkelerinin ve gelişmiş ülkelerin üzerinde olduğu fakat gelişmekte

olan ülkelerin altında olduğu söylenebilir. Kısacası Türkiye ekonomisi anılan dönemde ekonomik büyüme açısından durağan bir görünüm arz etmektedir.

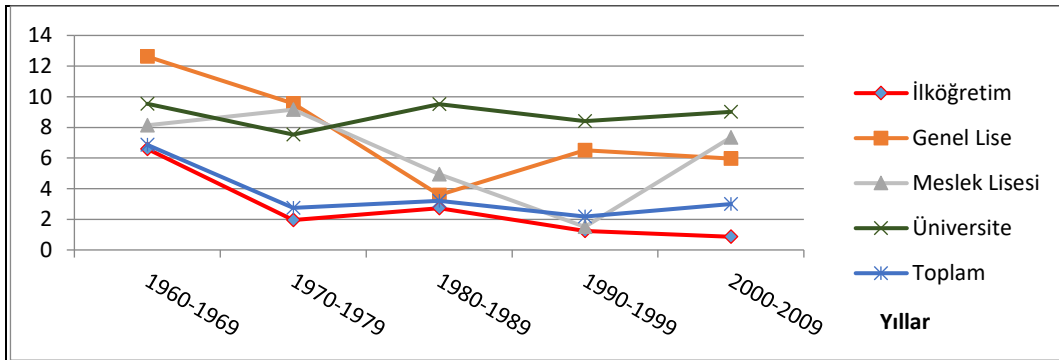
Grafik 2. Türkiye’de Yıllık Ortalama Ekonomik Büyüme

Kaynak: Dünya Bankası

Türkiye’de 1960-2009 döneminde izlenen farklı eğitim politikaları ve nüfus hareketliliği nedeniyle ilköğretim, lise ve üniversite öğrenci sayılarında kaçınılmaz bir hareketlilik yaşanmıştır. Bu çalışmada öğrenci sayısının eğitimdeki niceliksel gelişmenin göstergesi olduğu varsayılmıştır.

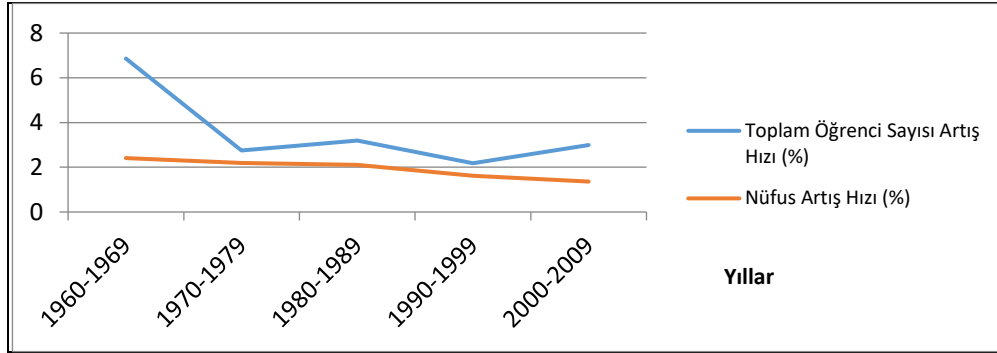
Grafik 3. Türkiye’de Öğrenci Sayılarındaki Artış Hızı (%)

Kaynak: TÜİK

Grafik 3’e göre son yıllarda nüfustaki artış hızındaki azalmaya paralel olarak ilköğretime yeni kayıt yaptıran öğrenci sayısında belirgin bir azalış olmuştur. Diğer taraftan yine Grafik 1.3.’te, Türkiye’de meslek lisesi ve genel liseler kompozisyonunda hareketlenme olmakla birlikte genel itibariyle dikkate değer bir değişimin olmadığı görülmektedir. Ayrıca, 1960-2009 döneminde Türkiye’de üniversite öğrenci sayısındaki artış hızının diğer eğitim düzeylerindeki artış hızından genel olarak yüksek olduğu görülmektedir.

Grafik 4. Türkiye’de Toplam Öğrenci Sayısı Artış Hızının ve Nüfus Artış Hızının Karşılaştırılması

Kaynak: TÜİK ve Dünya Bankası

Grafik 4’e göre Türkiye’de 1960-2009 yılları arasında nüfus artış hızı sürekli azalmış, toplam öğrenci sayısındaki artış hızı genel olarak azalmış ve toplam öğrenci sayısındaki artış hızı daima nüfus artış hızından daha yüksek olmuştur. Buna göre Türkiye’de söz konusu dönem aralığında okullaşma oranının arttığı ileri sürülebilir. Dahası nüfus artış hızı ile toplam öğrenci sayısı artış hızı arasında kayda değer bir uyumun olmaması Türkiye’nin anılan dönemde eğitimde çok farklı politikalar uyguladığına işaret eder. Nitekim dengeli bir eğitim politikası olsaydı iki değişken arasında uyum olması beklenirdi.

Literatür İncelemesi

Eğitimin ekonomik büyümeye etkisi gerek Türkçe literatürde gerekse yabancı literatürde uzunca bir süredir incelenmektedir. Çizelge 2.1.’de 1995-2017 yılları arasında Türkçe ve yabancı literatürde eğitim ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden ampirik çalışmaların bir kısmı sunulmuştur. Söz konusu 46 çalışmada genel itibarıyla zaman serisi literatüründe yakın zamanda sıklıkla kullanılan yöntemlerden olan eşbütünleşme ve nedensellik analizleri kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu çalışmaların büyük çoğunluğunda eğitim göstergesi olarak beşeri sermaye ya da doğrudan öğrenci sayısı, ekonomik büyümenin göstergesi olarak da GSYİH’deki artış kullanılmıştır.

Tablo 1. Eğitim ve Ekonomik Büyüme İlişkisini İnceleyen Ulusal ve Uluslararası Literatürden Örnekler

Yazar (Tarih)	Ülke (ler)	Dönem	Yöntem	Sonuç
J. Meulemeester ve D. Rochat (1995)	İsveç, İngiltere, Japonya, Fransa, İtalya, Avustralya	19.- 20. Yüzyıl	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Dört ülkede (İsveç, İngiltere, Japonya, Fransa) nedensellik ilişkisi var. İki ülkede (İtalya, Avustralya) nedensellik ilişkisi yok.
M. Kar ve S. Taban (2003)	Türkiye	1971-2000	Eşbütünleşme	Eğitim harcamaları ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
M. A. Babatunde ve R.A. Adefabi (2005)	Nijerya	1970-2003	Eşbütünleşme ve VECM	Eğitilmiş işgücü toplam faktör verimliliğini arttırmaktadır ve beşeri sermaye üretim fonksiyonunu direkt etkilemektedir.
K.G. Brempong vd. (2005)	Afrika Ülkeleri	1960-2000	Panel Veri Analizi	Beşeri sermaye ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
E.Çakmak ve S.Gümüş (2005)	Türkiye	1960-2002	Eşbütünleşme	Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi fiziki sermayenin etkisinden daha azdır. Fakat söz konusu ilişki pozitif yönlüdür.

S. Taban ve M. Kar (2006)	Türkiye	1969-2001	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
C. Özsoy (2009)	Türkiye	1923-2005	VAR Modeli	Eğitim düzeyleriyle (ilköğretim, ortaöğretim, üniversite) ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki vardır.
M. Afşar (2009)	Türkiye	1963-2005	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Eğitimden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik vardır.
B.U. Omojimate (2010)	Nijerya	1980-2005	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
H. Altıntaş ve H. Çetintaş (2010)	Türkiye	1970-2007	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Beşeri sermaye ekonomik büyüme üzerinde ihracat ve sabit sermaye oluşumu kanalıyla diğer bir deyişle dolaylı olarak etkilidir.
M. Şimşek ve C. Kadılar (2010)	Türkiye	1960-2004	Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modelleri	Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki vardır.
O.M. Telatar ve H. Terzi (2010)	Türkiye	1968-2006	VAR Analizi ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme yükseköğretim öğrenci sayısı üzerinde etkilidir. Meslek lisesi öğrenci sayısı ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
M. Rahman (2011)	Bangladeş	1990-2009	ECM ve Granger Nedensellik	Eğitimle ekonomik büyüme arasında iki yönlü ilişki vardır.
P. Tamang (2011)	Hindistan	1980-2008	Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modelleri	Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki vardır. Fiziki sermaye ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermayeden daha etkindir.
A.S. Idress ve M.V. Siddiqi (2012)	Gelişmekte Olan Ülkeler ve Gelişmiş Ülkeler	1990-2006	Panel Veri Analizi	Eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelerdeki etkisinden daha fazladır.
M.Y.M. Hussin ve A.A. Razak (2012)	Malezya	1970-2010	VAR Modeli ve Granger Nedensellik	Eğitim harcamaları, işgücüne katılım ve sabit sermaye oluşumuyla ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki vardır. Söz konusu değişkenlerle ekonomik büyüme arasında kısa dönemde çift yönlü nedensellik vardır.
N. Asghar ve A. Awan (2012)	Pakistan	1974-2009	Eşbütünleşme ve VECM	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli güçlü bir ilişki vardır.
A.M. Awel (2013)	İsveç	1870-2000	Granger Nedensellik ve VECM	Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
Ifeoma vd. (2013)	Nijerya	1977-2011	En Küçük Kareler Yöntemi ve Eşbütünleşme	Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir ilişki vardır.
M.J. Javed vd. (2013)	Pakistan	1978-2008	Eşbütünleşme ve ECM	Eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde güçlü bir ilişki vardır. İlköğretime kayıtlı öğrenci sayısı ekonomik büyümeyi hem kısa hem uzun dönemde pozitif etkilerken, ortaöğretim öğrenci sayısı negatif etkilemektedir.

M. Solaki (2013)	Yunanistan	1961-2006	Eşbütünleşme, ECM ve Granger Nedensellik	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki vardır. Ayrıca üçüncü öğretim (tertiary education) dışsaldır ve ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.
Ş. Çalışkan vd. (2013)	Türkiye	1923-2011	Eşbütünleşme	Eğitimin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır. Özellikle yükseköğretimin ekonomik büyüme üzerinde daha etkilidir.
F. Yardımcıoğlu vd. (2014)	OECD Ülkeleri	1980-2008	Panel Eşbütünleşme	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemde güçlü bir ilişki vardır.
J.T. Torruam (2014)	Nijerya	1990-2011	Eşbütünleşme ve ECM	Üçüncü eğitime yapılan harcamalar ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
M. Pamuk (2014)	Türkiye	1980-2013	ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Granger Nedensellik	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur. Ekonomik büyümeden eğitim harcamalarına doğru tek yönlü nedensellik vardır.
N.A.A. Bakar vd. (2014)	Malezya	1975-2013	Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi ve iki yönlü nedensellik vardır.
Y. Mekdad vd. (2014)	Cezayir	1974-2012	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Eğitim harcamaları ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir.
M. Mercan ve S. Sezer (2014)	Türkiye	1970-2012	ARDL Sınır Testi Yaklaşımı	Eğitim harcamaları ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
D.R. Mariana (2015)	Romanya	1980-2013	Eşbütünleşme	Yükseköğretim harcamaları ekonomik büyüme üzerinde güçlü ve pozitif etkiye sahiptir.
H. Şen vd. (2015)	Gelişmekte Olan Ülkeler	1995-2012	Panel Granger Nedensellik	Türkiye’de eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi yoktur.
A. Çalışkan ve M. Durman (2016)	Türkiye	1975-2011	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Mesleki ortaöğretim ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ilişki vardır.
G. Jelilov vd. (2016)	Nijerya	1970-2006	En Küçük Kareler Yöntemi	İlköğretim hariç diğer öğretim düzeylerinde eğitim ekonomik büyüme ilişkisi vardır.
H. N. Khan vd. (2016)	Malezya	1981-2014	VAR Modeli	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.
H. Terzi ve S. Yurtkuran (2016)	Türkiye	1950-2012	Toda-Yamamoto Nedensellik	GSMH büyüdükçe üniversite öğrenci mezunu sayısı artmaktadır. Genel lise ve meslek lisesi mezun sayısı arttıkça GSMH artmaktadır.
O. Uçan ve H. Yeşilyurt (2016)	Türkiye	2006Q1-2015Q4	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyüme ve eğitim harcamaları arasında çift yönlü nedensellik vardır.
Ö. Yalçınkaya ve V. Kaya (2016)	Düşük, Orta ve Yüksek Gelirli Ülkeler	1991-2011	Panel Veri Analizi	Eğitim ekonomik büyümeye pozitif ve anlamlı bir katkı sağlamaktadır. Gelir düzeyi arttıkça eğitimin ekonomik büyümeye katkısı artmaktadır.
P. Mcgrath (2016)	İrlanda	1980-2012	Eşbütünleşme ve ECM	Ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
S. Korkmaz ve İ. Kulunk (2016)	OECD Ülkeleri	2007-2013	Panel Nedensellik	Yükseköğretim öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik vardır.

T. Gövdeli (2016)	Türkiye	1923-2014	Maki (2012) Eşbütünleşme, Hacker ve Hatemi (2006) Bootstrap Nedensellik Analizi	Eğitim göstergeleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki vardır. İlköğretim öğrenci sayısından ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden lise öğrenci sayısına doğru tek yönlü nedensellik vardır.
Y. Wang ve S. Liu (2016)	55 Ülke ve Bölgeler	1960-2009	Panel Veri Analizi	Eğitim ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Özellikle yükseköğretim öğrenci sayısı ekonomik büyüme üzerinde güçlü etkiye sahiptir. İlköğretimin ve ortaöğretimin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi yoktur.
B. Seetanah ve V. Teeroovengadam (2017)	13 Afrika Ülkesi	1990-2013	Panel VAR Analizi	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında önemli ve pozitif bir ilişki vardır.
J.P. Huang vd. (2017)	Fujian (Çin)	1978-2013	Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Yüksek eğitimle ekonomik büyüme arasında güçlü bir korelasyon vardır.
N. Topallı (2017)	Türkiye	1960-2012	VECM Modeli ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Mesleki ve teknik okullardan diploma alanların sayısından ekonomik büyümeye doğru ve ekonomik büyümeden yüksek eğitim kurumlarından diploma alanlara doğru tek yönlü nedensellik vardır.
P. Pegkas ve C. Tsamadlas (2017)	Yunanistan	1975-2012	Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi	Uzun dönemde kadın ve erkek öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında ilişki yoktur. Kısa dönemde kadın ve erkek öğrenci sayısı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır.
S. D. Kareem vd. (2017)	Nijerya	1917-2013	En Küçük Kareler Yöntemi	Eğitimle ekonomik büyüme arasında ilişki yoktur.
Y. Köprücü ve T. Sarıtaş (2017)	Türkiye	1980-2013	Eşbütünleşme, ARDL ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Eğitim ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisi vardır. Eğitim düzeyinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.

Tablo 1'deki ampirik çalışmaların 17 tanesinde analiz konusu Türkiye'dir. Diğer 29 çalışmanın ise daha ziyade az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yapıldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle literatürde ekonomik büyüme konusuna daha ziyade az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin araştırmacıları odaklanmıştır. Kalkınmasını tamamlayan gelişmiş ülkelerdeyse büyümenin dinamiklerinin yanı sıra araştırmacılar sürdürülebilir kalkınma, kaynak kullanımında etkinlik, çevre duyarlılığı, temiz enerji vs. gibi konulara ilgi göstermektedirler.

Veri Seti ve Metodoloji

Zaman serisi literatüründe eşbütünleşme ve nedensellik analizleri uzunca bir süredir kullanılmaktadır. Söz konusu analizlerle hem uzun dönem hem de kısa dönem ilişkiler ortaya konulabilmektedir. Yukarıdaki literatür incelemesinden de anlaşılacağı üzere bu alanda birçok çalışma yapılmıştır.

Veri Seti

Çalışmada kullanılan ilköğretim öğrenci sayısı, genel lise öğrenci sayısı, meslek lisesi öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısı verileri Türkiye İstatistik Kurumu'nun "1923-2013

İstatistik Göstergeler” yıllığından temin edilmiştir. Dönem ve periyot olarak 1960-2013 arası yıllık veriler kullanılmıştır. Diğer bir deyişle analizler yıllık öğrenci sayısını gösteren 54 gözlemle yapılmıştır. Ekonomik büyümenin göstergesi olarak da yine 1960-2013 yılları arası 54 gözlemlili GSYİH (GDP)’deki yıllık büyüme değişkeni kullanılmıştır. Dünya Bankası’nın veri tabanından temin edilen bu verinin birimiyse bir önceki yıla göre % artıştır. Ayrıca çalışmanın grafiksel analiz kısmında yine Dünya Bankası’nın veri tabanından temin edilen 1960-2009 yıllık nüfus verisi kullanılmıştır. Diğer taraftan değişen varyans sorununu gidermek amacıyla aşağıdaki analizlerde verilerin logaritmik dönüşümleri (Ln) kullanılmıştır.

Metodoloji

Bu çalışmada öncelikle serilerin durağanlığı test edilmiştir. Bunun için Augmented Dickey-Fuller (ADF), Philips-Perron (PP) ve Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri uygulanmıştır. Hemen ardından aynı derecede durağan olan iki zaman serisi arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını belirten “Johansen Eşbütünleşme” (Johansen, 1988) analizi yapılmıştır. Daha sonraysa iki zaman serisi arasında kısa dönemde nedensellik ilişkisini belirleyen “Granger Nedensellik” (Granger, 1969) analizi uygulanmıştır.

Bu çalışmada kullanılan eşitlikler VAR modeline dayanmaktadır. VAR modellerinde teorik kısıtlamalar yoktur. Diğer bir deyişle herhangi bir değişkenin herhangi bir değişkenle ilişkisi araştırılabilir. Çalışmada kullanılan temel VAR modelleri şöyledir:

$$LnGSYİH = \alpha_0 + \alpha_1 LnİlkÖğr + \varepsilon_t \quad (3.1)$$

$$LnGSYİH = \alpha_0 + \alpha_1 LnGenLis + \varepsilon_t \quad (3.2)$$

$$LnGSYİH = \alpha_0 + \alpha_1 LnMesLis + \varepsilon_t \quad (3.3)$$

$$LnGSYİH = \alpha_0 + \alpha_1 LnUnv + \varepsilon_t \quad (3.4)$$

Burada ikili eşbütünleşme analizinin yapılabilmesi için dört ayrı model kurulmuştur. Nitekim bir ekonometrik modeldeki bağımsız değişken sayısı azaldıkça güvenilir tahmin yapma olasılığı artar.

Analizler ve Yorum

Bu bölümde ilk olarak standart birim kök testleri uygulanacaktır. Serilerin durağanlık seviyeleri belirlendikten sonra uzun dönemli ilişkiyi ortaya koyan “Johansen Eşbütünleşme” analizi yapılacaktır. Son olarak ise “Granger Nedensellik” analiziyle değişkenler arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkileri tespit edilmeye çalışılacaktır.

Birim Kök ve Durağanlık Analizi

Birim kök testlerinden ADF ve PP test istatistikleri t istatistik değerlerinden mutlak olarak büyükse H_0 hipotezi reddedilir ve serinin durağan olduğuna diğer bir ifadeyle birim köke sahip olmadığına karar verilir. Diğer taraftan KPSS birim kök testinde ters hipotez kurulduğundan dolayı test istatistiği kritik değerlerden mutlak olarak büyükse H_0 hipotezi reddedilir ve serinin durağan olmadığına diğer bir ifadeyle birim köke sahip olduğuna karar verilir.

Tablo 2. Serilerin Durağanlığının Ölçülmesi²

Model	ADF		PP		KPSS		
	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	
<i>Lnİlkögr</i>	<i>Trendli ve Sabitli</i>	-2,19	-4,15	-3,29	-4,17	0,22	0,11
<i>LnGenLis</i>	<i>Trendli ve Sabitli</i>	-2,05	-5,48	-2,10	-5,42	0,18	0,06
<i>LnMesLis</i>	<i>Trendli ve Sabitli</i>	-1,97	-5,66	-2,04	-5,62	0,18	0,17
<i>LnUnv</i>	<i>Trendli ve Sabitli</i>	-3,84	-4,44	-2,44	-4,06	0,05	0,04
<i>LnGSYİH</i>	<i>Trendli ve Sabitli</i>	0,13	-8,48	0,13	-8,48	0,86	0,07

Tablo 2'e göre İlköğretim Öğrenci Sayısı (Lnİlkögr), Genel Lise Öğrenci Sayısı (LnGenLis), Meslek Lisesi (LnMesLis), Üniversite Öğrenci Sayısı (LnUnv) ve Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (LnGSYİH) serilerin hepsi de düzey değerinde durağan değildirler, yani birim kök içermektedirler. Aynı çizelgeden söz konusu beş serinin de I(1) olduğu diğer bir ifadeyle birinci derecede durağan oldukları görülmektedir.

Johansen Eşbütünleşme Analizi

Eşbütünleşme kısaca iki zaman serisi arasındaki uzun dönemli ortak hareket etme ilişkisi olarak ifade edilebilir. Eşbütünleşme yöntemi VAR (Vektör Otoregressive) analizine dayanmaktadır. VAR analizindeyse öncelikle gecikme uzunluğu belirlenmelidir.

Yapılan analizlerde FPE (Final Prediction Error), AIC (Akaike's Information Criterion), SIC (Schwarz Information Criterion) ve HQ (Hannan Quin Information Criterion) kriterleri dikkate alınarak uygun gecikme uzunluğu LnGSYİH-LnİlkOgr modeli için 2 (İki), LnGSYİH-LnGenLis modeli için 1 (Bir), LnGSYİH-LnMesLis modeli için 3 (Üç) ve LnGSYİH-LnUnv modeli için 2 (İki) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3. Eşbütünleşme Testi Sonuçları*

Model	H ₀	İz İstatistiği (Trace)	5% Kritik Değer	Max. Özdeğer	5% Kritik Değer
<i>LnGSYİH-LnİlkOgr</i>	$r=0$	27,37	25,87	20,75	19,38
	$r \leq 1$	6,61	12,51	6,61	12,51
<i>LnGSYİH-LnGenLis</i>	$r=0$	15,55	25,87	9,81	19,38
	$r \leq 1$	5,74	12,51	5,74	12,51
<i>LnGSYİH-LnMesLis</i>	$r=0$	20,42	18,39	16,37	17,14
	$r \leq 1$	3,87	3,84	3,87	3,84
<i>LnGSYİH-LnUnv</i>	$r=0$	25,42	18,39	14,48	17,14
	$r \leq 1$	10,93	3,84	10,93	3,84

* Yukarıdaki modellerde LLR, AIC ve SC kriterleriyle en küçük değer kriterine göre Johansen'nin beş modeli içerisinde seçim yapılmıştır.

²Birim kök testleri Schwarz Bilgi Kriteri'ne (SIC) ve %5 güvenilirlik derecesine göre yapılmıştır. Kritik Değerler: ADF ve PP (McKinnon (1996)): Sabitli: %1 (-3,56), %5 (-2,91), %10 (-2,59), Trendli ve Sabitli: %1 (-4,14), %5 (-3,49), %10 (-3,17), KPSS (Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (1992, Table 1)): Sabitli: %1 (0,73), %5 (0,46), %10 (0,34), Trendli ve Sabitli: %1 (0,21), %5 (0,14), %10 (0,11).

Tablo 3'e göre % 5 anlam düzeyinde GSYİH ve İlkÖğr, GSYİH ve MesLis GSYİH ve Unv modellerinde Trace Testi veya Maximum Özdeğer Testi istatistik değerleri tablo kritik değerlerinden büyük olduğu için söz konusu seriler arasında eşbütünleşik vektör bulunmaktadır. GSYİH ve GenLis modelinde ise istatistik değerleri tablo kritik değerlerinden küçük olduğu için değişkenler arasında eşbütünleşik vektör bulunmamaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmada yapılan analizlere göre ekonomik büyüme ile ilköğretim öğrenci sayısı, meslek lisesi öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısı arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki vardır. Ekonomik büyüme ile genel lise öğrenci sayısı arasındaysa uzun dönemde anlamlı bir ilişki yoktur. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı belirlendikten sonra ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla "Granger Nedensellik" testi yapılmıştır.

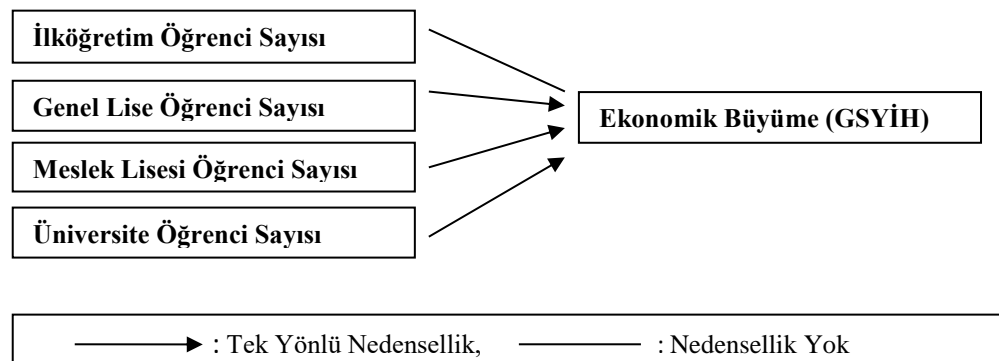
Granger Nedensellik Analizi

Nedensellik analiziyle zaman serileri arasındaki kısa dönemli neden sonuç ilişkileri ortaya konulabilir. Seriler arasındaki neden sonuç ilişkisini belirlemek amacıyla yapılan Granger nedensellik testi sonuçları Çizelge 4.'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotezler (H ₀)	Gecikme (k)	Ki-Kare (F İstatistiği)	Olasılık	Sonuç
İlkÖğr, GSYİH'nin nedeni değildir.	2	1,07	0,3489	İlköğretim öğrenci sayısı GSYİH'nin Granger nedeni değildir.
GSYİH, İlkÖğr.'nin nedeni değildir.	2	0,39	0,6764	GSYİH İlköğretim öğrenci sayısının Granger nedeni değildir.
GenLis, GSYİH'nin nedeni değildir.	1	13,67	0,0005	Genel Lise öğrenci sayısı, GSYİH'nin Granger nedenidir.
GSYİH, GenLis.'nin nedeni değildir.	1	1,38	0,2446	GSYİH Genel Lise öğrenci sayısının Granger nedeni değildir.
MesLis, GSYİH'nin nedeni değildir.	3	4,69	0,0063	Meslek Lisesi öğrenci sayısı, GSYİH'nin Granger nedenidir.
GSYİH, MesLis.'nin nedeni değildir.	3	1,97	0,1323	GSYİH Meslek Lisesi öğrenci sayısının Granger nedeni değildir.
Unv, GSYİH'nin nedeni değildir.	2	5,15	0,0095	Üniversite öğrenci sayısı, GSYİH'nin Granger nedenidir.
GSYİH, Unv'nin nedeni değildir.	2	0,83	0,4409	GSYİH Üniversite öğrenci sayısının Granger nedeni değildir.

Sonuç olarak eğitim düzeyleriyle ekonomik büyüme arasındaki "Granger Nedensellik" ilişkisi aşağıdaki gibi gösterilebilir.

Sonuç

Tarihsel olarak değerlendirildiğinde Türkiye’de nüfus artış hızı 1960’tan günümüze sürekli olarak azalış göstermiş fakat toplam nüfus yine de artmıştır. Her geçen on yılda nüfus artış hızının azalması nedeniyle ilköğretime yeni kaydolun öğrenci sayısı da giderek azalmıştır. Söz konusu dönemde toplam öğrenci sayısının artış hızının nüfus artış hızından sürekli yüksek olmasıysa Türkiye’de 1960-2009 yılları arasında okullaşma oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan özellikle üniversite öğrenci sayısındaki artış hızının diğer eğitim düzeylerindeki artış hızından sürekli yüksek olması Türkiye’de söz konusu dönemde yükseköğretimin göreceli olarak hızlı bir gelişme sürecinde olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu belirgin gelişme niceliksel bir gelişmedir. Kuşkusuz ki eğitimde niteliksel gelişme de büyük öneme sahiptir.

Bu çalışmada yapılan ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi belirleyen eşbütünleşme analizine göre Türkiye’de ilköğretim öğrenci sayısı, meslek lisesi öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısının ekonomik büyüme ile doğrudan ilişkili olduğu bulgulanmıştır. Bu sonuç genel olarak literatür incelemesi bölümündeki çeşitli ülkelere dair yapılan ampirik çalışmalardan (Korkmaz ve Kulunk (2016), Gövdeli (2016), Topallı (2017), Köprücü ve Sarıtaş (2017), vd.) sonucunu da destekler niteliktedir. Sonuç olarak diğer birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi Türkiye’de de eğitim özellikle uzun dönemde ekonomik büyümeyle ilişkilidir.

Diğer taraftan çalışmada yapılan analizlere göre kısa dönemde Türkiye’de genel lise öğrenci sayısı, meslek lisesi öğrenci sayısı ve üniversite öğrenci sayısından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir “Granger Nedensellik” söz konusudur. Diğer bir deyişle uzun dönemde ilköğretim öğrenci sayısı ekonomik büyüme üzerinde etkiliyken, kısa dönemde söz konusu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Çalışmada yapılan analizler sonucunda dikkati çeken bir diğer bulgu da uzun dönemde genel lise öğrenci sayısıyla ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin çıkmamasına karşılık meslek liseleri öğrenci sayısından ekonomik büyümeye doğru hem kısa hem de uzun dönemde anlamlı bir ilişkinin olmasıdır. Bu bulguya göre (Telatar ve Terzi (2010), Çalışkan ve Durman (2016), Terzi ve Yurtkuran (2016) ve Topallı’nın (2017) sonuçlarına uygun olarak mesleki eğitimin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde daha etkili olduğu sonucuna varılabilir.

Türkiye’de nüfus artış hızının yüksek olması nedeniyle eğitim alt yapısı diğer kamu hizmetlerinde olduğu gibi yetersiz kalmaktadır. Bu noktada nüfus artışını destekleyen politikaların Türkiye açısından yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Kısacası bu çalışmanın bulgularına göre, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’deki aşırı nüfus (overpopulation) problemi yeniden gözden geçirilmeli ve bu konuda daha gerçekçi ve daha sağlıklı yaklaşımlarda bulunulmalıdır. Bu konuda planlama yapılarak hedefler konulmalı ve optimum nüfus artış hızı belirlenmek suretiyle toplumsal bilinç oluşturulmalıdır.

Diğer taraftan yukarıda da değinildiği gibi Türkiye’de eğitimin bir diğer temel sorunu nitelik(sizlik) sorunudur. Diğer bir ifadeyle eğitimde sadece bina ve çevresel kullanım alanı gibi fiziksel koşulların geliştirilmesiyle kalite yakalanamaz ve bu doğrultuda arzulan sonuçlara ulaşılamaz. Nitelik(sizlik) sorununun aşılabilmesiye daha fazla eğitim yani daha fazla bilgi üretimiyle giderilebilir.

Kuşkusuz ki bir diğer önemli eğitim sorunumuz okullaşma oranı ve eğitimdeki kalite açısından bölgesel farklılıklardır. Öyle ki eğitimde eşitsizlik sorununun sosyal ve siyasal hayata olumsuz yansımalarını hepimiz çok iyi biliyoruz. Bu sorunun çözümü için, bütün dünyada kabul gören uygulama olan sosyal politikalara daha sık başvurulabilir. Öyle ki bu sorunun ortadan kaldırılması ya da en aza indirilmesi domino etkisi gibi adaletten eğitime, ekonomiden siyasete vs. birçok problemin aşılmasını sağlayabilir.

Diğer taraftan yukarıda da değinildiği gibi bir diğer önemli husus, mesleki eğitimdeki yetersizliğimizdir. Bu çalışmaya göre mesleki eğitim gerek kısa dönemde gerekse uzun

dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkilidir. Türkiye’de yaklaşık son elli yıldır mesleki eğitimi özendirici ciddi bir uygulama görülmemektedir. Sonuç olarak, mesleki eğitimi teşvik edici girişimlerde bulunulması Türkiye açısından elzemdir.

İnsan doğumundan ölümüne kadar her kademede bir öğrenme yolculuğu yani eğitim süreci içerisindedir. Modern toplumlardaysa bilim, teknoloji, bilgi çağı, bilgi ekonomisi vs. gibi kavramlar daha fazla öne çıkmakta, diğer bir ifadeyle bilginin gücü hızla yükselmekte ve bilginin kutsallığına olan inanç hızla artmaktadır. Kısacası, eğitimi desteklemek ve özendirmek gönençli ve dengeli bir toplum hedefinin anahtarıdır. Bu konudaki diğer birçok çalışma gibi bu çalışmanın bulguları da genel olarak bu görüşü desteklemektedir.

Kaynakça

- Afşar, M. (2009). Türkiye’de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, 85–98.
- Altıntaş, H, Çetintaş, H. (2010). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970–2005, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36, 33-56.
- Asghar, N., Awan, A. (2012). Human Capital and Economic Growth in Pakistan: A Cointegration and Causality Analysis, *International Journal of Economics and Finance*, 4/4, 135-147.
- Awel, A. M. (2013). The long-run Relationship between Human Capital and Economic Growth in Sweden, *Munich Personal Repecc Archive*, 1-20.
- Babatunde, M.A., Adefabi, R.A. (2005). Long Run Relationship Between Education and Economic Growth in Nigeria: Evidence from the Johansen’s Cointegration Approach, *Regional Conference on Education in West Africa: Constraints and Opportunities*, 1-22.
- Bakar, N. A. U., Haseeb, M., Azam, M. (2014). The Nexus Between Education And Economic Growth In Malaysia: Cointegration And Toda-Yamamoto Causality Approach, *Actual Problems of Economics* 12/162, 131-141.
- Brempong, K. G., Paddison, O., Mitiku, W. (2005). Higher Education and Economic Growth in Africa, *Journal of Development Studies*, 42/3, 509–529.
- Çakmak, E., Gümüş, S. (2005). Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002), *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60/1, 59-72.
- Çalışkan, A., Durman, M. (2016). Mesleki Ortaöğretim ile Kalkınma Düzeyi Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 286-299.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., Meçik, O. (2013). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1923-2011 (Kantitatif Bir Yaklaşım), *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11/21, 29-48.
- Gövdeli, T. (2016). Türkiye’de Eğitim-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Birim Kök ve Eşbütünleşme Analizi, *Niğde Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/3, 223-238.
- Huang, J. P. vd. (2017). An Analysis of the Correlation Between the Scale of Higher Education and Economic Growth in Fujian, *3rd Annual International Conference on Modern Education and Social Science(MESS 2017)*, 230-235.
- Hussin, M. Y. M. vd. (2012). Education Expenditure and Economic Growth: A Causal Analysis for Malaysia, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 3/7, 71-82.

- Idrees, A. S., Siddiqi, M. W. (2013). Does Public Education Expenditure Cause Economic Growth? Comparison of Developed and Developing Countries, *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 7/1, 174, 183.
- Ifeoma, C. vd. (2013). Human Capital Development and Economic Growth in Nigeria, *Journal of Economics and Sustainable Development*, 4/18, 40-53.
- Javed, M. vd. (2013). Impact of Human Capital Development on Economic Growth of Pakistan: A Public Expenditure Approach, *World Applied Sciences Journal*, 24/3, 408-413.
- Jelilov, G., Aleshinloye, F., Önder, S. (2016). Education As A Key To Economic Growth And Development In Nigeria, *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*, 3/2, 1862-1868.
- Kar, M., Taban, S. (2003). Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58/3, 145-169.
- Kareem, S. D. (2017). Effects of Government Health And Education Expenditures On Economic Growth In Nigeria, *International Journal of Social & Management Sciences*, 1/1, 118-130.
- Khan, H. B., Razali, R. B., Shafei, A. B. (2016). On The Relationship Between Health, Education and Economic Growth: Time Series Evidence from Malaysia, *4th International Conference on Fundamental and Applied Sciences (ICFAS 2016)*, 80007, 1-7.
- Korkmaz, S., Kulunk, İ. (2016). Granger Causality Between Life Expectancy, Education And Economic Growth In OECD Countries, *The Economic Research Guarrdian*, 6/1, 1-17.
- Köprücü, Y., Sarıtaş, T. (2017). Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme: Eşbütünlük Yaklaşımı, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4/2, 77-89.
- Mariana, D. R. (2015). Education As A Determinant of The Economic Growth. The Case of Romania, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 197, 404 – 412.
- McGrath, P. (2016). The Relationship Between Human Capital and Economic Growth in Ireland, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2872739, Erişim: 19.12.2017.
- Mekdad, Y., Dahmani, A., Louaj, M. (2014). Public Spending on Education and Economic Growth in Algeria: Causality Test, *International Journal of Business and Management*, 2/3, 55-70.
- Mercan, M., Sezer, S. (2014). The effect of education expenditure on economic growth: The case of Turkey, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 109, 925 – 930.
- Meulemesster, J. L., Rochat, D. (1995). Causality Analysis of the Link Between Higher Education and Economic Development, *Economies of Education Review*, 14/4, 351-361.

- Omojimate, B. U. (2010). Education and Economic Growth in Nigeria: A Granger Causality Analysis, *African Research Review*, 4,/3, 90-108.
- Özsoy, C. (2009). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Var Modeli ile Analizi, *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 4/1, 71-83.
- Pamuk, M., Bektaş, H. (2014). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2/2, 77-90.
- Pegkas, P., Tsamadias, C. (2017). Are There Separate Effects of Male and Female Higher Education on Economic Growth? Evidence from Greece, *J Knowl Econ*, 8, 279–293.
- Rahman, M. (2011). Causal Relationship among Education Expenditure, Health Expenditure and GDP: A Case Study for Bangladesh, *International Journal of Economics and Finance*, 3/3, 149-159.
- Seetanah, B., Teeroovengadum, V. (2017). Higher Education And Economic Growth: Evidence From Africa, *8th Economics & Finance Conference, London*, 124-142.
- Solaki, M. (2013). Relationship Between Education and GDP Growth: A Bi-variate Causality Analysis for Greece, *International Journal of Economic Practices and Theories*, 3/2, 133-139.
- Şen, H., Kaya, A., Alpaslan, B. (2015). Education, Health, and Economic Growth Nexus: A Bootstrap Panel Granger Causality Analysis for Developing Countries, *The University of Manchester Economics Discussion Paper Series*, 1-20.
- Şimşek, M., Kadılar, C. (2010). Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11/1, 115-140.
- Taban, S., Kar, M. (2006). Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi, 1969-2001, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006/1, 159-181.
- Tamang, P. (2011). The Impact of Education Expenditure on India's Economic Growth, *Journal of International Academic Research*, 11/3, 14-20.
- Telatar, O. M., Terzi, H. (2010). Nüfus ve Eğitimin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24/2, 197-214.
- Terzi, H., Yurtkuran, S. (2016). Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Sims ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11/2, 7-24.
- Topallı, N. (2017). Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10/2, 129-140.

- Torruam, J. T., Chiawa, M. A., Abur, C. C. (2014). Cointegration Analysis of Public Expenditure on Tertiary Education and Economic Growth in Nigeria, *CBN Journal of Applied Statistics*, 5/2, 137-146.
- Uçan, O., Yeşilyurt, H. (2016). Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Büyüme İlişkisi, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9/2, 179-185.
- Wang, Y., Liu, S. (2016). Education, Human Capital and Economic Growth: Empirical Research on 55 Countries and Regions (1960-2009), *Theoretical Economics Letters*, 6, 347-355.
- Yalçınkaya, Ö., Kaya, V. (2016). Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Düşük, Orta ve Yüksek Gelirli Ülkeler Üzerinde Bir Uygulama (1991-2011), *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16/3, 27-60.
- Yardımcıoğlu, F., Gürdal, T., Alturndemir, M. E. (2014). Education and Economic Growth: A Panel Cointegration Approach in OECD Countries (1980-2008), *Education and Science*, 39/173, 1-12.

EXTENDED ABSTRACT

Education is essential for the development of the individual and society. The stronger the educational infrastructure of a country, the more developed it is. Education has a great important for societies because of the added value that it creates directly and indirectly. In other words, its contribution to cultural and social development as much as education's contribution to economic development can not be denied. Indeed, without exception, it is clear that all developed countries have a well-established and stable educational policy. Developing countries such as Turkey has some educational handicaps. For instance population pressure and lack of capital. Nonetheless, participation in education is rapidly increasing in underdeveloped countries and developing countries. In this study, the level of education in Turkey (elementary, high school, vocational school, university) impact on economic growth was investigated in the short and long term.

The aim of this study is to examine the historical development of education in Turkey and to determine the number of students of different educational levels empirically the impact on GDP.

The difference from other research study to address the issue of education in Turkey with a historical perspective and basic graphical and statistical methods is to re-test the theory by comparing the results of previously conducted studies.

The study consists of six chapters. The introduction part includes general evaluations of education and economic growth issues. In the first chapter, the historical development of education in Turkey has been studied with the help of statistical and graphical methods. In the second chapter, examples from domestic and foreign literature on the relationship between education and economic growth are presented. The following section is devoted to the introduction of the data set and methodology used in the study. After the fourth part of the analysis and comments, the study was completed with the result part.

The first part of the work is devoted to the historical development of education in Turkey. One of the most accurate methods of understanding social phenomena is to try to understand what is in the historical process. Historical assessment is the most important way of analytical thinking. In this chapter development of education in Turkey was analyzed with statistical methods and graphs from the 2000s to the 1960s. In the study, the period was divided into groups of 10 years (1960-1969, 1970-1979, 1980-1989, 1990-1999, 2000-2009). Taking the mean value also reduces the effect of misleading political and economic instability in Turkey. As a result, in the first chapter downward trend of the average population growth rate between the years of 1960-2009 in Turkey, and the stable economic growth was found. It was also observed that there was a decrease in the level of education at primary education in the mentioned period, that the university was at a high rate, and that there was no notable change in the composition of the general and vocational high schools. Finally in this section, the population growth rate continuously decreased between 1960-2009 years was determined. Additionally, the the rate of increase in the total number of students to be higher than the population growth rate was determined.

In the second part, with the literature review, it has been determined that the effect of education on economic growth subjected for a long time in both Turkish and foreign literature. In this section, a summary of 46 studies from domestic and foreign literature is presented. Turkey is analyzed in these studies' 17. In conclusion, in the vast majority of these studies, it has been found that there is a short and long-term relationship between education and economic growth. Thus, in this study, a similar relationship is expected between education and economic growth.

The third part is devoted to the introduction of the data and methodology used in the study. The number of elementary school students, the number of high school students, the number of vocational school students and the number of university students were provided by

Turkey Statistics Institute "Statistical Indicators 1923-2013". Annual data (54 observations) were used period from 1960 to 2013. On the other hand, logarithmic transformations (Ln) of the data were used in analyzes to ensure linearity. The methods used are listed below. Augmented Dickey-Fuller (ADF), Philips-Perron (PP) and Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) unit root tests have been applied to test the stability of the series. Immediately thereafter, an analysis of "Johansen Cointegration" (Johansen, 1988) was conducted, indicating whether there was a long-term relationship between two time series that were stationary at the same level. Then, the "Granger Causality" (Granger, 1969) analysis, which determines the causality relationship between the two time series in the short run, was applied.

The fourth section is devoted to analysis and interpretation of the analysis results. In the first subsection of this chapter, the stability of the series is tested. As a result, it is seen that all of the primary school students (Lnİlkogr), general high school students (LnGenLis), vocational high school students (LnMesLis), university student numbers (LnUnv) and Gross Domestic Product (LnGDP) series' are not stationary were determined. In other words, it has been determined that the five series are I (1) and are stationary at the first difference. In the second subsection, "Johansen Cointegration" analysis was applied to the variables. It is emphasized that the cointegration method is based on VAR (Vektor Otoregressive) analysis and that the lag length should be determined primarily from the VAR analysis. According to the analyzes performed, the appropriate lag length was determined as 2 (Two) for LnGDP-LnİkOgr model, 1 (One) for LnGDP-LnGenLis model, 3 (Three) for LnGDP-LnMesLis model and 2 (Two) for LnGDP-LnUnv model. According to the results of the analysis, there is a long term significant relationship between economic growth and the number of primary school students, vocational high school students and university students. There is no significant relationship between economic growth and the number of general high school students in the long run. After the existence of a long-term relationship between the variables was determined, the "Granger Causality" test was conducted in the third subsection to determine the direction of the relationship in the short term. According to the analysis, there are "Granger Causality" from the number of general high school students, the number of vocational high school students and the number of university students toward GDP.

As a result, education levels generally have a significant and positive effect on economic growth. The historical findings, literature analysis and the results of this study are support the fact that education levels have a significant and positive effect on economic growth. In short, the way for development and forward for the societies is in the strengthening of the educational infrastructure.

TÜRKİYE'DE FEN EĞİTİMİ VE KİMYA EĞİTİMİ LABORATUVAR UYGULAMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Kaan BATI*

Özet

Bu çalışma kapsamında fen eğitimi ve kimya eğitiminde laboratuvar uygulamalarına yönelik literatürde yer alan çalışmalar incelenerek belli başlıklar altında özetlenmiş ve literatürdeki eksiklikler gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada Türkiye'de yapılmış ve 2000 ile 2015 yılları arasında yayımlanmış toplam 42 makale, yüksek lisans ve doktora tezine ulaşılmıştır (Bu çalışmada 28 araştırmaya atıfta bulunulmuştur). Verilerin analiz edilmesi için içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Ulaşılan çalışmalardan elde edilen veriler; laboratuvarında farklı yaklaşım, yöntem ve teknik uygulamaları, laboratuvar uygulamaları ile ilgili sorunlar ve laboratuvar uygulamalarına yönelik endişe ve tutumlar başlıkları altında gruplanmıştır. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular ışığında öğrencilerin aktif oldukları deney türlerinin kullanılmaması, programda ve haftalık ders saati içinde laboratuvar uygulamalarına yer verilmemesi ya da yeterince zaman ayrılmaması, sınıfların kalabalık olması, etkili ders materyallerinin olmaması, günlük yaşamla ilişkilendirilen örneklere yeterince yer verilmemesi ve öğretmenlerin laboratuvar uygulamalarına ilişkin inançları laboratuvarın kullanımını etkileyen etmenler olarak ifade edilebilir. Ayrıca literatürde, laboratuvarında güvenlik önlemlerine, laboratuvarında ölçme-değerlendirme uygulamalarına ve laboratuvar uygulamalarının günlük yaşama entegresine ilişkin çalışmaların yok denecek kadar az olduğu tespit edilmiştir.

***Anahtar Sözcükler:** fen eğitimi, kimya eğitimi, kimya laboratuvarı, laboratuvar uygulamaları, laboratuvar sorunları*

A LITERATURE REVIEW OF LABORATORY STUDIES IN SCIENCE AND CHEMISTRY EDUCATION IN TURKEY

Abstract

Within the scope of this study, the studies in the literature for laboratory applications in science education and chemistry education were examined and summarized under certain headings and tried to show the deficiencies in the literature. In the study conducted in Turkey and a total of 42 articles were published between 2015 and 2000, reached the master's and doctoral theses (research in this study refers to 28). A content analysis method was used to analyze the data. The data obtained from the studies reached; different approaches to the laboratory, method and technical applications, problems with laboratory applications and concerns and attitudes towards laboratory applications. The lack of use of experiment types in which the students are active in the results of the research and the fact that the laboratory practices are not included in the program and the time is not enough or the time is not enough, the classes are crowded, the lack of effective course materials, the examples related to daily life, beliefs can be expressed as factors influencing the use of the laboratory. It has also been found in the literature that there is little to be studied about security measures in laboratories, measurement and evaluation applications in laboratories and studies on the integration of laboratory practices into daily life.

***Keywords:** science education, chemistry education, chemistry laboratory, laboratory applications, laboratory problems*

---

* Dr. Kaan BATI, Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Fen Bilgisi Öğretmenliği A.B.D, kaanbati@hacettepe.edu.tr

Giriş

Fen bilgisi, fizik, kimya ve biyoloji alanları öğretmen eğitiminde laboratuvar kullanımı hiç kuşkusuz anlamlı öğrenmenin en etkili araçlarından biridir. Öğretmen eğitiminin laboratuvar uygulamalarının amacı, öğretmen adaylarının ilgi ve merakını arttırmak, yaratıcı düşünme, eleştirel düşünme ve problem çözme becerilerini geliştirmek, kavramsal gelişimlerini desteklemek, veri toplama, gözlem yapma, sonuçları yorumlama gibi bilimsel süreç becerilerini geliştirmek ve laboratuvar kullanımına yönelik becerilerini geliştirmek şeklinde özetlenebilir (Aydoğdu, 2003; Azizoglu ve Uzunıryaki, 2006). Doğru, Gençosman ve Ataalkın (2011) ise, laboratuvar kullanımının öğrencilerin fen bilimleri ile ilgili kavramları daha etkili ve anlamlı bir şekilde öğrenmelerini sağlamada çok önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiş ve laboratuvar kullanımının bilimsel süreç becerilerini geliştirerek bilimsel yönetime olan ilgi ve merakı arttırdığını ifade etmişlerdir. Coştu, Ayaş, Çalık, Ünal, Karataş'a (2005) göre, kimya öğretimi sürecinde laboratuvar kullanımı öğrencilerin bilimin doğasına ilişkin anlayışlarını geliştirmelerine yardımcı olduğunu belirlemişlerdir. Bu anlayışa göre laboratuvar uygulamaları, teori ve modeller gibi bilimsel bilgi türlerinin zaman içerisinde değişebileceği fikrini kazanmalarına, bilimsel araştırmaya ve bilim adamı olmaya karşı olumlu tutum kazanmalarına yardımcı olmaktadır. Şahin-Pekmez (2005) ise yaptığı çalışmada laboratuvar ile ilgili öğretmen görüşlerini incelemiş ve araştırma neticesinde öğretmenlerin laboratuvar uygulamalarının daha iyi öğrenme fırsatları sunduğunu, motivasyonlarını arttırdığını ve pratik beceriler geliştirmelerine destek olduğunu düşündüklerini ortaya koymuştur.

Her ne kadar Türkiye'de yapılan laboratuvar uygulamaları ile ilgili çalışmalar laboratuvar uygulamalarının etkililiğini ve öğretmen ve öğrencilerin bu konudaki olumlu tutumlarını ortaya koysa da, laboratuvar uygulamalarının etkili bir biçimde sürdürülemediği de bilinen bir gerçektir. Bu araştırma kapsamında laboratuvar uygulamalarının Türkiye'de nasıl yürütüldüğü, ne gibi sorunlarla karşılaştığı ve öğrenci ve öğretmenlerin laboratuvar uygulamaları ile ilgili görüşlerinin neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla literatürden ulaşılan çalışmalar belli başlıklar altında toplanarak genel bir bakış oluşturulmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Bu araştırma bir betimleme çalışmasıdır ve araştırmaya dâhil edilen çalışmalar nitel araştırma tekniklerinde doküman incelemesi tekniği ile analiz edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Araştırma kapsamında fen eğitimi ve kimya eğitiminde laboratuvar uygulamalarına yönelik literatürde yer alan çalışmalar derlenmiş ve bu çalışmalar belli başlıklar altında toplanarak incelenmiş ve literatürdeki eksiklikler gösterilmeye çalışılmıştır. Çalışmada basılı ve çevrimiçi dergiler ile birlikte YÖK tez veri tabanı taranmış ve 2000 ile 2015 yılları arasında yayımlanmış 28 makale, 12 yüksek lisans tezi ve 2 doktora tezi olmak üzere toplam 42 çalışmaya ulaşılmış, bu çalışmada 28 araştırmanın bulguları kullanılmıştır. Ulaşılan çalışmalardan elde edilen veriler; *laboratuvarda farklı yaklaşım, yöntem ve teknik uygulamaları, laboratuvar uygulamaları ile ilgili sorunlar ve laboratuvar uygulamalarına yönelik endişe ve tutumlar* başlıkları altında gruplanmıştır.

Bulgular

Laboratuvarda Farklı Yaklaşım, Yöntem ve Teknik Uygulamaları

Laboratuvar uygulamalarına dayalı olarak yürütülen fen eğitiminin klasik öğrenme metotlarına göre çok daha etkili sonuçlar verdiği literatürde en çok göze çarpan sonuçlardır. Maraş, (2008) Fen ve Teknoloji dersi biyoloji konularının öğretiminde hangi öğretim yöntem ve tekniklerinin kullanılması ile daha fazla başarı elde edilebileceği ile ilgili yaptığı araştırmasında, laboratuvar yönteminin kullanıldığı deney grubu ile geleneksel öğretim

yöntemi kullanılan kontrol grubu arasında anlamlı bir başarı farkı tespit edilmiştir. Yine benzer şekilde, Üce, Sarıçayır ve Demirkaynak (2003) tarafından yürütülen çalışmada, geleneksel öğretim yöntemi ile deneysel öğretim yönteminin öğrenci başarısı ve öğrenci tutumlarına etkisi incelenmeye çalışılmış, araştırma sonucunda deney yöntemin asit-baz konusunda öğrencilerin akademik başarılarında ve tutumlarında anlamlı bir farklılık oluşturduğu tespit edilmiştir. Telli, Yıldırım, Şensoy ve Yalçın (2004) ise, deneye dayalı fen eğitimi ile anlatım yöntemine dayalı fen eğitiminin öğrenci başarısına etkisini araştırdıkları çalışmalarında, deneyle öğretim yönteminin, anlatım yöntemine oranla öğrenci başarısını anlamlı düzeyde artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Laboratuvar ortamında deneylerin gerçekleştirilmesine yönelik pek çok farklı yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar; doğrulama yöntemi, tümevarım yöntemi, bilimsel süreç becerileri, teknik beceriler ve buluş yöntemi olarak verilebilir (Aydoğdu, 2003). Literatürde bu yaklaşımların birbirlerine göre avantaj ve dezavantajları ile ilgili farklı çalışmalar bulunmaktadır (Aydoğdu, 2003; Temel, Morgül, 2007; Sezer, 2008; Maraş, 2008; Akçöltekin, 2008). Aydoğdu'ya (2003) göre, bu yaklaşımlarda en sınırlı olanı doğrulama yaklaşımıdır. Doğrulama metoduna dayalı laboratuvar eğitimi alan öğrencilere, deneysel çalışmaların her aşamasında ne zaman neler yapacağı maddeler halinde verildiği için öğrenci deney sonucunu deneysel çalışmaya başlamadan bilmekte ve sadece olup olmadığını denemektedir. Bu nedenlerden dolayı bu yaklaşım, öğrencinin ilgisini çekmemekte ve öğrenciyi düşünmeye sevk etmemektedir. Literatürde laboratuvar uygulamalarının daha etkili hale getirilebilmesi için farklı çalışmalara da rastlanmıştır. Örneğin, Koray, Köksal, Özdemir ve Presley (2007) tarafından öğretmen adayları üzerine yapılan çalışmada, yaratıcı ve eleştirel düşünme temelli laboratuvar uygulamaları ile öğrenim gören deney grubundaki öğretmen adaylarının bilimsel süreç becerilerinin ve akademik başarı düzeylerinin geleneksel laboratuvar uygulamalarıyla öğrenim gören kontrol grubu öğrencilerine göre pozitif yönde, anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Temel ve Morgül (2007) ise yaptıkları çalışmada, laboratuvar da problem çözme uygulamasının öğrencilerin bilimsel süreç becerilerini ve mantıksal düşünme yeteneklerini artırdığını göstermişlerdir.

Arı (2008), öğrenme stillerine göre belirlenmiş laboratuvar deney gruplarında, geleneksel ve yapılandırmacı yaklaşıma göre tasarlanmış öğretim uygulamalarının bilimsel başarıya, kimya ve laboratuvara karşı tutumlara, bilimsel işlem becerilerinin gelişimine ve laboratuvar performanslarına olan etkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda; deney ve kontrol gruplarında bilimsel başarı ön testlerinde anlamlı bir farklılık oluşmazken son testlerde deney grubu lehine anlamlı bir fark oluşmuştur. Bilimsel işlem becerileri testinde; ön testlerde anlamlı bir farklılık oluşmazken son testlerde deney grubu lehine anlamlı bir fark oluşmuştur. Öte yandan iki grup arasında kimya ve laboratuvar tutumları açısından ön ve son test tutum puanları arasında anlamlı bir fark oluşmamıştır. Deney ve kontrol gruplarının laboratuvar performansı ön ve son test puanları karşılaştırıldığında son test puanlarında deney grubunun lehine anlamlı bir farklılık oluşmuştur. Sezer (2008), laboratuvar da çoklu zekâ kuramına dayalı uygulamaların etkililiğini araştırdığı çalışmasında gruplar arasında anlamlı bir farklılık tespit edememiştir. Elde ettiği bu sonucu, yeni programa göre yapılan etkinliklerde çoklu zekâ anketi kullanılmadığı için dolayısıyla öğretmen tarafından zekâ çeşitleri belirlenmediği için grupların verimsiz olduğu şeklinde yorumlamıştır. Özdemir (2002), mesleki-teknik eğitim atölye-laboratuvar uygulamalarındaki işbirlikli öğrenme yönteminin öğrenmede etkililik ve verimlilik yönlerinden değerlendirilmesi amacıyla yaptığı çalışmasında şu sonuçlara ulaşmıştır:

1. Atölye/laboratuvar uygulamalarında öğrencilere temel beceriler kazandırıldıktan sonra en fazla 4 üyeden oluşan gruplarla işbirlikli öğrenme yönteminin uygulanması öğrencilerin öğrenme düzeyini ve duyuşsal özelliklerini olumlu yönde etkilemektedir.

2. Atölye/laboratuvar uygulamalarındaki işbirlikli öğrenmede öğretmenler veya öğrencilerin yaratıcılıklarını kullanarak bulunan işbirlikli öğrenmeye hazırlık çalışmalarının yaptırılması başarılı grupların ürünlerinin sergilenmesi grup üyelerinin kendilerini, birbirlerini ve grupların başka grupları değerlendirmesini yaparak, kazanılan deneyimleri paylaşımaları gibi etkinlikler, öğrenmenin etkililiğini arttırmaktadır.
3. Atölye/laboratuvar uygulamalarında; yeterli malzeme, yeterli alan, yeterli süre, koşullarının sağlanması, emniyet, tertip-temizlik, bakım, onarım etkinlikleri işbirlikli öğrenmede istenilen etkililiğin ve verimliliğin sağlanmasında özel önem göstermektedir.

Laboratuvarda öğretim yöntem ve tekniklerine ilişkin pek çok çalışma bulunmasına karşı değerlendirme yöntemlerine yönelik çalışmalar sınırlıdır. Bu konuda Meriç (2003) tarafından yapılan çalışmada V-diyagramlarının laboratuvarda değerlendirme aracı olarak kullanılabilecek etkili araçlardan biri olduğunu vurgulamıştır.

Laboratuvar Uygulamaları İle İlgili Sorunlar

Laboratuvarın eğitim-öğretim süreci içerisindeki önemine ve sağladığı avantajlara karşın, öğretmenlerin laboratuvar uygulamaları ile ilgili yetersiz bilgi ve beceriye sahip olmaları, öğretim programlarının laboratuvar uygulamalarına yeteri kadar zaman ayırmaması, laboratuvar uygulamaları için yeterli malzemelerin temin edilememesi ve sınıf mevcutlarının laboratuvar uygulamalarının yürütülmesi için elverişli sayının üzerinde olması (Coştu, Ayaş, Çalık, Ünal, Karataş, 2005) gibi bazı sorunlar ve zorluklar, ilköğretim ve orta öğretimde laboratuvar uygulamalarının verimliliğini olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir. Literatürde bu konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde laboratuvar uygulamalarının verimini olumsuz yönde etkileyen unsurlar genel olarak fiziki yetersizlikler, öğretmen yetersizlikleri ve program ve kitabı yetersizlikleri başlıkları altında toplanabilir.

1. Öğretmen Yeter(siz)liği

Akdemir (2006) ilköğretim II. kademe, Fen Bilgisi öğretiminde laboratuvar uygulamaları konusunda Fen Bilgisi öğretmenlerinin kendilerini yeterli bulma düzeylerini ve uygulamalar sırasında karşılaştıkları sorunları saptamak için yaptığı çalışmada elde ettiği bulguları şu şekilde özetlemiştir;

- a. Laboratuvar uygulamalarında öğretmenlerin kendilerini yeterli bulma düzeyleri açısından cinsiyetlere göre büyük ölçüde aralarında anlamlı bir farklılık bulunmamış, genel olarak kendilerini yeterli buldukları belirlenmiştir.
- b. Öğretmenlerin kıdemleri arttıkça deney ve gözlem planı hazırlama, araç-gereçleri kontrol etme ve konuya uygun ders araç gereci seçme yeterliklerinin de arttığı belirlenmiştir.
- c. Ayrıca laboratuvar uygulamalarında kullanılabilecek yardımcı araç-gereçlerin bulunma düzeylerinin, tam olarak ideal bir seviyede olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda laboratuvar uygulamaları ile ilgili yeterliklerin artırılmasına yönelik genel olarak aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur.
- d. Okullarda Fen Bilgisi dersine ayrılan haftalık ders saati sayısı artırılmalıdır veya Fen Bilgisi dersinin laboratuvar uygulamaları için ayrı ders saatleri düzenlenmelidir.
- e. Mesleki kıdemi az olan, özellikle Fizik Biyoloji ve Kimya branşlarından olan öğretmenlerin, laboratuvar uygulamalarına yönelik hizmet içi eğitimden geçmeleri sağlanmalıdır.

- f. İlköğretim okullarındaki Fen Bilgisi dersi laboratuvarlarının gerek ortam, gerekse donanım açısından dersin amaçları ile uyumlu hale getirilmesi için gerekli önlemler alınmalıdır.

Aydoğdu (1999) tarafından yapılan çalışmada, öğrencilerin %95,6'sı kimya laboratuvar uygulamalarında genellikle teorik bilgi eksikliği çektiklerini, teorik bilgi eksikliğinin nedeni konusunda ise öğrencilerin %82'si deneyin içeriğinin teorik derslerle aynı olmamasından kaynaklandığını bildirmişlerdir. Aydoğdu'ya göre, eğer uygulama yapılacak konuda teorik bilgi eksikliği varsa, çalışmanın başarılı olma olasılığı düşük olacaktır. Aydoğdu, bu noktadan hareketle laboratuvar uygulamalarında karşılaşılan aksaklıkları; teorik derslerin laboratuvar uygulamaları dersleri ile paralel yürütülememesi, ders sorumlusundan yardım istemede karşılaşılan güçlükler, laboratuvar uygulamaları için yeterli zamanın ayrılamaması ve öğrenci ve ders sorumlularının teorik bilgi eksikliği olarak ifade etmiştir.

Öğretmenlerin yeterliği üzerine yapılan çalışmaların yanında öğretmen adaylarının yeterliğinin araştırıldığı çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Coştu, Ayaş, Çalık, Ünal ve Karataş (2005), öğretmen adayları üzerine yaptıkları çalışmada öğretmen adaylarının bir kısmının temel kimya bilgileri ile ilgili eksik bilgiye sahip olmaları nedeniyle problem çözümlerinde hatalar yapmakta, laboratuvar malzemelerinin kullanımına ilişkin beceri eksiklikleri bulunmakta, deneylerin uygulanması sırasında teknik hatalar yapmakta, matematiksel yetersizlikler nedeniyle işlemlerde hatalı sonuçlara ulaşabilmektedir.

2. Program ve Ders Kitabı Yetersizlikleri

Özden (2007) okullardaki kimya öğretiminde temel sorunun daha çok sistemdeki aksaklıklardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Özden'e göre, öğrenilen şeylerin günlük hayata uyarlanamaması ve belli bir düzeyde bilim ve teknoloji okur-yazarlığının kazanılamaması laboratuvar uygulamalarındaki aksaklıkların asıl nedenleridir. Bununla birlikte, üniversite kimya eğitiminin liselerde kimya öğretimine hem alan bilgisi ve hem de pedagojik formasyon yönüyle beklenen oranda katkı yapmadığını ifade etmektedir. Öğrencilerin doğal olarak üniversite giriş sınavını yaşamlarında önemli bir sınav olarak algılamaları ve bütün çalışmalarını bu merkezi sınava odaklı olarak gerçekleştirmeleri, kimya öğrenmek yerine üniversite giriş sınavı kimya sorularını cevaplamayı ön plana çıkarmıştır. Bu durum, öğrencilerin kimya dersini günlük yaşamla çok fazla ilgisi olmayan ve hayatta pek fazla yararı olmayan bir ders olarak algılamalarına yol açmaktadır. Yılmaz (2004) laboratuvar uygulamalarındaki aksaklıklarda müfredat yetersizliğine dikkat çekmiş ve yapılan müfredat reformlarına rağmen öğrencilerin genellikle laboratuvar da teknisyen gibi çalıştıklarını, laboratuvar çalışmalarının düşük düzey becerilerin gelişimine yoğunlaştığını, öğrencilere hipotez kurmaları, hipotezleri test etmeleri ve deneysel hatalarını tartışmaları için çok az fırsat verildiğini ifade etmiştir. Müfredatla paralel olarak ders kitaplarında da pek çok aksaklık bulunmaktadır. Yılmaz tarafından 2004 ve 2005 yıllarında yapılan çalışmalarda lise-1 ve lise-3 kimya ders kitaplarında yer alan deneyler incelenmiş ve deneylerde kullanılan kimyasal maddelerin insan ve çevre sağlığına etkileri - zararları ve güvenlik önlemleri hakkında hiçbir bilginin bulunmadığı saptanmıştır (Yılmaz, 2004; Yılmaz, 2005).

3. Fiziksel Yetersizlikler

Laboratuvar uygulamalarında yaşanan aksaklıkların nedenlerinden bir diğeri de fiziksel yetersizliklerdir. Fiziksel yetersizlikler malzeme yetersizliği, laboratuvarların fiziki şartlarının deney yapmak için uygun olamaması ve sınıfların kalabalık olması şeklinde özetlenebilir. Akçöltekin (2008) tarafından yapılan çalışmada laboratuvar uygulamalarında yaşanan aksaklıkların nedeninin malzeme eksikliği olduğu belirlenmiştir. Morgil, Yücel, Ersan (2000) ise laboratuvar da yaşanan aksaklıklarla ilgili öğretmen görüşlerini araştırdığı çalışmada, öğretmenlerin kimya derslerinde konuların anlatımı için ayrılan sürenin yeterli olmadığı, derste

uygulanan yöntem ve metotların uygun olmadığı ve laboratuvar imkânlarının yetersiz olduğu görüşünde birleştiklerini tespit etmiştir.

Laboratuvar Uygulamalarına Yönelik Endişe ve Tutumlar

Laboratuvar uygulamalarındaki aksaklıkların nedenlerinden birisinin de öğretmenlerin ve öğrencilerin laboratuvara karşı olumsuz tutum ve endişeleri olduğu belirlenmiştir (Feyzioğlu, Demirdağ, Ateş, Çobanoğlu, Altun, Akyıldız, 2011). Bu durum daha çok konuya, laboratuvar araç-gereçlerine hâkim olmama ve laboratuvar uygulamalarında deneyimsiz olmaktan kaynaklanmaktadır. Daha önce Aydoğdu (1999) tarafından da ifade edilen, uygulama yapılacak konudaki teorik bilgi eksikliğinin, çalışmanın başarılı olma olasılığını düşüreceği gerçeği laboratuvar kullanımına yönelik endişe ve olumsuz tutumların nedenini ortaya koymaktadır.

Öğretmenlerin laboratuvar uygulamalarına yönelik görüş ve tutumları arasında da oldukça farklılıklar bulunmaktadır. Baltürk (2006) tarafından yürütülen çalışmada, öğretmenler % 19 oranında sömestrde bir kez, % 27,2 oranında ayda bir kez laboratuvar kullandıklarını ifade etmektedir. % 85,5 oranında laboratuvarın etkili olduğunu düşünen öğretmenlerin hiç sayılabilecek düzeyde laboratuvar kullanmaları anormal bir çelişkiyi de beraberinde getirmektedir. Baltürk'ün araştırmasından elde edilen bir diğer somut sonuç ise öğretmenlerin genelde gösteri deneyleri yaptıklarıdır. Bu tarz deneylerin öğrencilerin bilgi ve becerilerine olumlu katkı yapacağını düşünmek çok doğru olmayacaktır.

Öte yandan Erökten (2010) tarafından yapılan çalışmada laboratuvar uygulamalarına dayalı derslerde öğrencilerin laboratuvar araç gereçlerini kullanmada, verileri kaydetmede, diğer öğrencilerle birlikte çalışmada, zamanın yeterli olması konusunda ve çevrelerinde kimyasal maddelerin bulunması konularında taşıdıkları endişelerin zamanla azaldığı belirlenmiştir. Yine benzer şekilde Doğru, Gençosman ve Ataalkın (2011) öğrencilerin tutumlarının değerlendirilmesi amacıyla yaptıkları çalışmada, laboratuvarı kullanan öğrencilerin kullanmayanlara göre daha pozitif tutumlar geliştirdiğini tespit etmişlerdir. Laboratuvar uygulamalarında öğrencilerin tutum ve endişelerinin araştırıldığı çalışmalarda kız ve erkek öğrencilere arasında anlamlı bir farka rastlanmamıştır. Ek olarak hem kız hem de erkek öğrencilerde laboratuvar uygulamalarında fene karşı ilginin, merakın ve akademik başarının arttığı gözlenmiştir (Doğru, Gençosman, Ataalkın, 2011; Yeşilyurt, Kurt, Temur, 2005; Akgün, 2008)

Sonuç ve Tartışma

Fen ve kimya eğitiminde laboratuvar uygulamalarının öğrencilerin akademik başarıları, fen bilimlerine karşı tutumları ve ilgilerine olumlu katkıları olduğu bilinmektedir (Freedman, 1997). Bunların yanında öğrenilen bilginin kalıcılığını arttırmada, iletişim becerilerini geliştirmede, psikomotor becerilerini desteklemede ve bilimsel yöntem süreç becerileri ile problem çözme becerilerini arttırmada etkili bir araç olduğu literatürde ifade edilmiştir. (Akgün, 2008; Şahin-Pekmez, 2005; Aydoğdu, 2003). Bu araştırma kapsamında laboratuvar uygulamalarının Türkiye’de nasıl yürütüldüğü, ne gibi sorunlarla karşılaştığı ve öğrenci ve öğretmenlerin laboratuvar uygulamaları ile ilgili görüşlerinin neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır.

Ülkemizde yapılan laboratuvar uygulamalarının beklenen verimde olmadığı ve yukarıda ifade edilen kazanımların öğrenciler tarafından edinilemediği bu araştırma kapsamında elde edilen başlıca bulgular arasındadır. Bu durumun nedenleri ise genel olarak, öğretmenlerin yetersizliği, programın ve ders kitaplarının yetersizliği ve fiziki yetersizlikler olarak verilebilir. Öğretmenlerin kendini yeterli hissettiğine dair çalışmalar bulunsa da (Kaya ve Böyük, 2011) öğretmenlerin büyük çoğunluğunun laboratuvar kullanımı konusunda hizmet içi eğitime ihtiyaç duyduklarını ortaya koyan çalışmalar da bulunmaktadır (Demir, Böyük ve Koç 2011). Öğretmen yetersizliği sorunu yalnızca hizmetteki öğretmenleri değil hizmet öncesi öğretmenleri de kapsamaktadır. Özellikle teorik bilgi, laboratuvar kullanım becerileri ve güvenlik önlemleri bakımından öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun yetersiz olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur (Çoştı, Ayas, Çalık, Ünal ve Karataş, 2005; Kırbaşlar, Güneş ve Derelioğlu, 2014). Öte yandan öğretmenler, deney yapma ve laboratuvar kullanımı konusunda donanımın ve zamanın yetersizliğini ifade etmişlerdir (Demir, Böyük ve Koç 2011).

Literatürde laboratuvara dayalı fen ve kimya öğretiminin etkililiğinin araştırıldığı çalışmalar olmasına rağmen (Akpınar ve Yıldız, 2006; Morgil, Seyhan ve Seçken, 2009; Pabuçcu ve Geban, 2015) çalışmaların pek çoğunun ilgi, tutum ve algı üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Laboratuvar uygulamalarının günlük hayata entegrasyonu, laboratuvar da elde edilen kazanımların hayata transfer edilmesi, laboratuvar uygulamalarında ölçme-değerlendirme uygulamaları ve laboratuvar kullanımında dikkat edilmesi gereken güvenlik önlemlerine ilişkin çalışmalar yok denecek kadar azdır. Kullanılan kimyasalların ne derece zararlı olabileceğinin farkın olunmaması neticesinde yaşanan kazalar pek çok kez yayın organları tarafından bizlere duyurulmuştur. Gerek öğretmenlerin gerekse öğrencilerin bu konuda bilinçlendirilmeleri laboratuvar uygulamalarının etkililiğini destekleyecektir.

Sonuç olarak, laboratuvar uygulamaları öğretmen eğitiminde önemli bir role sahiptir ve araştırmalar laboratuvar uygulamalarının öğrencilerin bilgi ve becerilerini arttıracaklarını, motivasyonlarını ve özyeterlik algılarını destekleyeceğini ortaya koymaktadır (Hofstein & Lunetta, 2004). Her ne kadar ülkemizde de laboratuvarların fen ve kimya eğitimindeki rolüne ilişkin bilinç oluşmuş olsa da laboratuvarın etkili kullanımına ilişkin problemler bulunmaktadır. Laboratuvar uygulamalarında öğrenciler yeteri kadar aktif olamamakta, bu uygulamalar için yeterli ders saatleri bulunmamakta, kalabalık sınıflar sebebiyle uygun çalışma ortamları sağlanamamakta, konu içerikleri günlük yaşamla ilişkilendirilememekte ve gerekli araç gereç ve malzemeler her zaman temin edilememektedir (Feyzioğlu, Demirdağ, Ateş, Çobanoğlu, Altun, Akyıldız, 2011). Bu eksikliklerin giderilmesi etkili bir öğretmen eğitimi sürecini yürütülmesini sağlayarak hem öğretmen kalitesinin artmasına hem de ilk okuldan üniversiteye kadar eğitim öğretim faaliyetlerinin beklenen öğrenci çıktılarını ulaşmasına destek olabilecektir.

Kaynakça

- Akdemir, Ö. (2006). *İlköğretim II. Kademe Fen Bilgisi Öğretmenlerinin Laboratuvar Uygulamalarındaki Yeterlikleri Ve Uygulamalar Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Akgün, S. (2008). *Fen Bilgisi Öğretiminde Laboratuvar Kullanımının Öğrencilerin Başarılarına Disiplinler Arası Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kars.
- Akpınar, E., & Yıldız, E. (2006). Açık uçlu deney tekniğinin öğrencilerin laboratuvara yönelik tutumlarına etkisinin araştırılması. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 69-76.
- Alpçöltekin, A. (2008). *İlköğretim Fen Bilgisi Derslerinde Laboratuvarların Yeri Ve Laboratuvar Yeterlilikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kars.
- Arı, E. (2008). *Yapılandırmacı Yaklaşım Ve Öğrenme Stillerinin Genel Kimya Laboratuvar Uygulamalarında Öğrencilerin Başarısı Bilimsel İşlem Becerileri Ve Tutumları Üzerine Etkisi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Aydoğdu, C. (1999). Kimya Laboratuvar Uygulamalarında Karşılaşılan Güçlüklerin Saptanması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 30 – 35.
- Aydoğdu, C. (2003). Kimya Eğitiminde Yapılandırmacı Metoda Dayalı Laboratuvar ile Doğrulama Metoduna Dayalı Laboratuvar Eğitiminin öğrenci Başarısı Bakımından Karşılaştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25, 14-18.
- Azizoğlu, N. ve Uzuntiryaki, E. (2006) Kimya Laboratuvarı Endişe Ölçeği (Chemistry Laboratory Anxiety Scale). *Eğitim Fakültesi Dergisi (H.U. Journal of Education)*. 30, 55-62.
- Baltürk, M. (2006). *Fen Bilgisi Öğretmen Ve Öğretmen Adaylarının Laboratuvar Kullanımında Karşılaştıkları Zorluklar Ve Çözüm Önerileri (Trabzon ili Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kars.
- Coştu, B., Ayaş, A., Çalık, M., Ünal, S., Karataş, F. Ö. (2005). Fen Öğretmen Adaylarının Çözelti Hazırlama Ve Laboratuvar Malzemelerini Kullanma Yeterliliklerinin Belirlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 65-72.
- Coştu, B., Ayas, A., Çalık, M., Ünal, S., & Karataş, F. Ö. (2005). Fen öğretmen adaylarının çözelti hazırlama ve laboratuvar malzemelerini kullanma yeterliliklerinin belirlenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(28).
- Demir, S., Büyük, U., & Koç, A. (2011). Fen ve teknoloji dersi öğretmenlerinin laboratuvar şartları ve kullanımına ilişkin görüşleri ile teknolojik yenilikleri izleme eğilimleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2).

- Doğru, M., Gençosman, T., Ataalkın, A. (2011) . Examination of Natural Science Laboratory Perception Levels of Students at Primary Education Grade 6 and Their Attitudes Towards Laboratory Practices of Natural Science Course. *The International Journal of Educational Researchers*, 2 (1), 17-27.
- Erökten, S. (2010). Fen Bilgisi Öđrencilerinde Kimya Laboratuvar Uygulamalarının Öğrenci Endişeleri Üzerine Etkisinin Değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38, 107-114.
- Feyzioğlu, B., Demirdağ, B., Ateş, A., Çobanoğlu, İ., Altun, E., Akyıldız, M. (2011). Students' Views On Laboratory Applications: Izmir Sample. *Elementary Education Online*, 10(3), 1208-1226.
- Freedman, M. P. (1997). Relationship among laboratory instruction, attitude toward science, and achievement in science knowledge. *Journal of Research in Science Teaching: The Official Journal of the National Association for Research in Science Teaching*, 34(4), 343-357.
- Hofstein, A., & Lunetta, V. N. (2004). The laboratory in science education: Foundations for the twenty-first century. *Science education*, 88(1), 28-54.
- Kaya, H., & Büyük, U. (2011). Fen bilimleri öğretmenlerinin laboratuvar çalışmalarına yönelik yeterlikleri. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 27(1), 126-134.
- Kırbaşlar, F. G., Güneş, Z. Ö., & Derelioğlu, Y. (2014). Fen bilgisi öğretmen adaylarının laboratuvar güvenliği konusuna yönelik düşünce ve bilgi düzeylerinin araştırılması. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(3).
- Koray, Ö., Köksal, M. S., Özdemir, M., Presley, A. İ. (2007). The Effect Of Creative And Critical Thinking Based Laboratory Applications On Academic Achievement And Science Process Skills. *Elementary Education Online*, 6(3), 377-389.
- Maraş, T. (2008). *İlköğretim 4. Sınıf Fen Ve Teknoloji Dersi İskelet Ve Kas Sistemi Konusunun Laboratuvar Yöntemi İle İşlenmesinin Öğrenci Başarısına Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Biyoloji Eğitimi Bilim Dalı,
- Meriç, G. (2003). Bir Değerlendirme Ve Laboratuvar Aracı Olarak V-Diyagramı'nın Tarihi, Kullanımı Ve Fen Eğitime Sağlayacağı Katkılar Üzerine Bir İnceleme. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(13), 136-149.
- Morgil, İ. Yücel, A.S. ve Ersan, M. (2000), Öğretmen algılamalarına göre lise kimya öğretiminde karşılaşılan güçlüklerinin değerlendirilmesi. *4.Ulusal Fen Bilimleri Eğitimi Kongresi'ne Sunulmuş Bildiri*.
- Morgil, İ., Seyhan, H. G., & Seçken, N. (2009). Proje destekli kimya laboratuvarı uygulamalarının bazı bilişsel ve duyuşsal alan bileşenlerine etkisi. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, 6(1), 89-107.
- Özdemir, Z. (2002). Mesleki-Teknik Eğitimde Atölye/Laboratuvar Uygulamalarındaki İşbirlikli Öğrenme Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, (Balıkesir Çok Programlı Astsubay

Hazırlama Okulu Örneği). Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Özden, M. (2007). Kimya Öğretmenlerinin Kimya Öğretiminde Karşılaştıkları Sorunların Nitel Ve Nicel Yönden Değerlendirilmesi: Adıyaman Ve Malatya İlleri Örneği. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 40-59.

Pabuçcu, A., & Geban, Ö. (2015). 5E öğrenme döngüsüne göre düzenlenmiş uygulamaların asit-baz konusundaki kavram yanılgılarına etkisi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1).

Sezer, D. (2008). *Yeni Programdaki "Madde Ve Isı" Ünitesine Yönelik Laboratuvar Etkinliklerinin Çoklu Zekâ Kuramına Göre Yürütülmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.

Şahin-Pekmez, E. (2005). Fen Öğretmenlerinin Laboratuvar Çalışmaları ile İlgili Görüşleri. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18, 73-80.

Telli, A., Yıldırım, H. İ., Şensoy, Ö., Yalçın, N. (2004). İlköğretim 7. Sınıflarda Basit Makineler Konusunun Öğretiminde Laboratuvar Yönteminin Öğrenci Başarısına Etkisinin Araştırılması. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(3), 291-305.

Temel, S. Ve Morgil, İ. (2007). Kimya Eğitiminde Problem Çözme Uygulamasının Öğrencilerin Bilimsel Süreç Becerilerine ve Mantıksal Düşünme Yeteneklerine Etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22, 89-97.

Tezcan, H. Ve Aslan, S. (2007). Lise Öğrencilerinin Çözeltiler Konusunu Kavramaları Üzerine Laboratuvar Destekli Öğretim Yönteminin Etkisi. *GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(3), 65-81.

Üce, M., Sarıçayır, H., Demirkaynak, N. (2003). Ortaöğretim Kimya Eğitiminde Asitler Ve Bazlar Konusunun Öğretiminde Klasik Ve Deneysel Yöntemlerin Başarıya Ve Kimya Tutumuna Etkisinin Karşılaştırılması. *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18, 93-104.

Yeşilyurt, M., Kurt, T., Temur, A. (2005). İlköğretim Fen Laboratuvarı İçin Tutum Anketi Geliştirilmesi Ve Uygulanması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri (6. Baskı)*. Ankara. Seçkin Yayıncılık.

Yılmaz, A. (2004). Lise-3 Kimya Ders Kitabında Mevcut Deneylerde Kullanılan Kimyasalların İnsan Sağlığı Ve Laboratuvar Güvenliği Açısından Tehlikeli Özelliklerine Yönelik Öğrencilerin Bilgi Düzeyleri Ve Öneriler. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27, 251-259.

Yılmaz, A. (2005). Lise-1 Kimya Ders Kitabında Mevcut Deneylerde Kullanılan Kimyasalların İnsan Sağlığı Ve Laboratuvar Güvenliği Açısından Tehlikeli Özelliklerine Yönelik Öğrencilerin Bilgi Düzeyleri Ve Öneriler. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28, 226-235.

EXTENDED ABSTRACT

This study is a literature review and the studies in the literature about laboratory applications in science education and chemistry education are summarized under certain headings and the deficiencies. A total of 42 articles, master thesis, and doctorate thesis, have been reached which were published between 2000 and 2015 (28 studies were included in this study). The data obtained from the studies reached; different approaches to the laboratory, method and technical applications, problems with laboratory applications and concerns and attitudes towards laboratory applications. When studies on laboratory use in science and chemistry areas are examined, the effects of laboratory use on students can be summarized as follows;

- Students and teachers state that information is more permanent when doing experiments and that generally there is new information on the part of these applications,
- Students stated that the laboratories made a positive contribution to the existing achievements in science lessons and stated that they are easier to observe and think more practical.
- Laboratories are activities that contribute to the level of readiness in students
- Laboratory work appears to be a study that supports the search for different sources in students. In this way, the correct determination of goals and objectives is at a better level, and the students are ready for the science lesson as a whole thanks to the laboratory.
- Research shows that laboratory studies increase interest in science courses. The students seem to be more prone to science lessons with both increased attention and increased interest through the laboratory.
- Research shows that students have more critical thoughts, gain creativity and tend to think scientifically through experiments.
- It has been determined that the communication of students is a high level of influence of the laboratories. At the same time, it has been concluded that such practice is an attempt to increase responsibility in students.
- Laboratory work seems to be the work that develops hand skills. The researchers expressed the support of the laboratories to the student hand skills. At the same time, the result that these studies are an important influence on the recognition of the properties of the tools is another result.
- Develops creative thinking and problem solving skills in students and enhances their conceptual understandings. (Akgün, 2008, Şahin-Pekmez, 2005, Aydoğdu, 2003)

As a result, laboratory practices have an important role in science education and science educators recommend the use of laboratory practices in science education. However, there are problems related to the effective use of the laboratory and its role in science education. The fact that students are not active in the use of experiment types, the lack of time or lack of time in the program and in the weekly classroom hours, the crowded classrooms, lack of effective course materials, lack of room for examples related to daily life and teachers' beliefs about laboratory practices are factors affecting the use of the laboratory can be expressed (Feyzioğlu, Demirdag, Ateş, Çobanoğlu, Altun, Akyıldız, 2011).

AVRUPA BİRLİĞİ GENİŞLEME POLİTİKASI İÇİN İNSAN GÜVENLİĞİ SEÇENEĞİ: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ

Selahattin Ertürk ÇİFTÇİ*

Özet

Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte savaş, istikrarsızlık, etnik sorunlar ve suçun iyice turmandığı Balkanlar, Avrupa açısından da gerek ekonomik gerekçeler gerekse güvenlik kaygıları sebebiyle önem taşımaktadır. Bu kaygılar doğrultusunda Avrupa Birliği, doksanların başından itibaren bölgeye ilgi duymaya ve politikalar geliştirmeye başlamıştır. Bu politikalar kapsamında AB öncelikle ABD'den devralmış olduğu güvenlik anlayışını devam ettirmiştir. Fakat gerek insan güvenliği kavramının gelişimi gerekse bölgedeki tehdit ve güvenlik algulamalarının değişimi Avrupa Birliği'ni, mevcut genişleme politikasını gözden geçirmeye zorlamaktadır. Bosna-Hersek'te 2014 yılında meydana gelen protestolar ise bu değişen güvenlik algulamalarının en güzel örneğini teşkil etmektedir. Bu çalışmada, Bosna-Hersek özelinden hareketle Avrupa Birliği genişleme politikasında insan güvenliği konseptinin uygulanabilirliği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Genişleme Politikası, İnsan Güvenliği, Batı Balkanlar, Bosna-Hersek

THE HUMAN SECURITY OPTION FOR EUROPEAN UNION ENLARGEMENT POLICY: BOSNIA- HERZEGOVINA EXAMPLE

Abstract

Balkans in which war, instability, ethnic problems and crime are escalated with the disintegration of Yugoslavia, have importance for Europe through either economic or security concerns. In accordance with these concerns, European Union has started being interested to the region and developing policies since the beginning of the nineties. Firstly, European Union has continued the security approach, which was taken over from US. However, either emergence of human security or change about the threats and security perceptions in the region forced European Union to review its current enlargement policy. Bosnia-Herzegovina protests in 2014 resemble these changing security perceptions. In this article, feasibility of implementation of human security concept in European Union's enlargement policy will be debated specific to Bosnia-Herzegovina.

Key Words: European Union, Enlargement Policy, Human Security, Western Balkans, Bosnia-Herzegovina

* Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, ciftci.erturk@gmail.com

Giriş

Avrupalılar tarafından Balkanlar uzun bir süre ‘Avrupa’nın barut fıçısı’ olarak nitelenmiştir (Sander, 1969). Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte Bosna Savaşı, Kosova ve Makedonya’da çatışmaların yaşanması da bu tanıımı doğrular niteliktedir. Diğer bir açıdan Avrupalılar tarafından Balkanlar, Avrupa’nın bir parçası olarak görülmekten ziyade Doğulu olarak da nitelenmektedir (Todorova, 2015). Bölgenin tarihsel süreç içerisinde, Avrupa’nın sahip olduğu değerlerin gerisinde kaldığına yönelik görüşler, bu tezi destekler niteliktedir. Bu tezi destekleyen diğer bir görüş ise, Birinci Dünya Savaşı ile beraber Balkanlar’a şiddet, tecavüz, etnik temizlik ve geri kalmışlık gibi olumsuz imgelerin yüklenmesi olmuştur. Bu özelliklerinden ötürü bölge, Avrupa’nın arka bahçesi olarak görülmektedir (Arman ve Mandacı, 2015). Avrupa Birliği’ne (AB) komşu olması açısından, Balkanlar’ın bu istikrarsız konumu, AB’nin bölgeye yakın ilgi duymasını sağlamıştır. Bu çerçevede AB’nin, bölgeye yönelik ABD’nin önderliğinde gerçekleştirilen tüm iş birliği girişimlerini desteklediği görülmektedir. ABD’nin dikkatini Ortadoğu ve Asya-Pasifik’e çevirmesiyle bölgede istikrar ve barışı sağlama sorumluluğunu AB üstlenmiştir.

Bölgede barış ve istikrarı sağlama adına AB’nin destek verdiği ilk girişim Royaumont Süreci’dir. Bu girişim sonrası ‘İstikrar Paketi’ ve ‘İstikrar ve Ortaklık Anlaşmaları’ gibi diğer bölgesel iş birliği ve barışı destekleyen girişimler de AB tarafından desteklenmiştir. Desteklenen bu girişimler ile birlikte AB’nin, ABD’den devraldığı güvenlik anlayışını sürdürdüğü görülmektedir. Bu güvenlik anlayışı çerçevesinde bölgeye yönelik belirlenen ilk öncelik, bölgedeki çatışmaları sona erdirmek ve bölgede istikrar ve barışı tekrar tesis etmek olmuştur. Fakat doksanlı yıllardan günümüze kadar geçen süreçte, sürdürülen bu güvenlik anlayışının Batı Balkanlar’daki problemleri çözme noktasında bazı eksikliklere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Yıkıcı savaşlar ve sosyalist bir ekonomiden pazar ekonomisine hızlı bir geçiş yaşayan Batı Balkanlar’da, doksanlı yıllardan farklı olarak günümüzde hissedilen güvensizliğin sebebi; sosyal, ekonomik, ekolojik, siyasal tehditlerden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede 2014 yılında Bosna-Hersek’te meydana gelen protestolar toplumun hissettiği bu güvensizliği yansıtan gelişmeler olarak nitelenmektedir. Batı Balkanlar’daki problemlere çözüm bulmaya yönelik geliştirilebilecek stratejiler içerisinde; güvenliğin sosyal, ekonomik, ekolojik, siyasal yönlerini de kapsayan insan güvenliği stratejisinin AB’nin genişlemeye ilişkin politikalarında hayata geçirilmesi önem taşımaktadır.

Bu çalışmada öncelikle AB’nin doksanlı yıllardan itibaren Batı Balkanlar’a yönelik belirlediği tutum ve stratejiler incelenecektir. Doksanlı yıllarda başlayan ve 2000’li yıllarla birlikte genişleme stratejisine dönüşen AB’nin yaklaşımlarının incelenmesi sonrası, Batı Balkanlar’daki mevcut güvenlik tehditlerine değinilecektir. Belirtilen güvenlik tehditleriyle mücadelede AB tarafından benimsenen genişleme politikasının eksik kaldığından hareketle, AB genişleme politikasının yeni bir boyut kazanması gerektiği vurgulanacaktır. AB’nin yeni bir strateji olarak niçin insan güvenliğini benimsemesi gerektiğine ilişkin Barselona Raporu’ndaki gerekçeler de eklenerek sebepler ortaya koyulacaktır. Son olarak AB tarafından ortaya koyulan mevcut güvenlik anlayışının Batı Balkanlar’daki bazı problemlere cevap verme noktasında yetersiz kaldığı yönündeki tezden hareketle genişleme politikası kapsamında önerilen insan güvenliği stratejisinin gerekliliği, Bosna-Hersek örneğinden hareketle tartışılacaktır.

Avrupa Birliği’nin Batı Balkanlar’a Yönelik Stratejileri

Soğuk Savaş’ın bitişiyle beraber tek hegemonik güç haline gelen ABD, Soğuk Savaş sonrası dünyada meydana gelen çatışmalara aktif bir şekilde müdahale etme yönünde bir politikaya sahip olmuştur. ABD tarafından bu tarz bir politikanın kabul edilmesinin en büyük sebebi, ‘Yeni Dünya Düzeninin’ tesisinde, ABD’nin hegemonyasını sürdürme eğilimi olarak

görülmektedir. Bu kapsamda Balkanlar, Körfez Savaşı'ndan sonra ABD'nin en çok müdahil olduğu bölge haline gelmiştir (Uzgel, 2000). Balkanlar'a yönelik aktif bir politika izleyen ABD, bu dönemde bölgedeki en etkili aktör haline gelmiştir. Balkanlar'da ABD'nin bu etkili ve aktif müdahaleci tavrı sebebiyle AB'nin, doksanların başında bölgede daha pasif bir konumda yer aldığı görülmektedir. Fakat ABD'nin dikkatinin Ortadoğu ve Asya-Pasifik'e kaymasıyla beraber Balkanlar'da barış ve istikrarı sağlama görevi noktasında, ABD ve diğer devletlerin AB'yi destekleyip ön plana çıkardıkları görülmektedir (Branczik ve Nash, 2005). Bu çerçevede doksanların ortasından itibaren AB tarafından Batı Balkanlar'a yönelik belirlenen stratejiler incelenecektir.

Bölgesel İş Birliği Girişimleri

Bölgede barış ve istikrarı sağlama adına gerçekleştirilen ilk girişim Royauumont Süreci'dir. Fransa'nın önerisiyle 1995 yılında Bosna Savaşı'ndan hemen sonra hayata geçirilen bu süreç ile Balkanlar'da bir 'Avrupa Ailesi' yaratma ideali amaçlanmıştır (Uçkan-Dağdemir, 2004). Royauumont Süreci ile Balkanlar'da iyi komşuluk ve iş birliğinin geliştirilmesinin önündeki psikolojik engellerin kaldırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çerçevede Royauumont Süreci daha çok bir önleyici diplomasi örneğidir (Türkeş ve Gökgöz, 2006). Bu süreçle beraber AB içindeki bazı devletlerin Balkanlar'da tamamıyla bağımsız bir politika geliştirmesi ya da tamamen etkin bir konuma gelmesinden ziyade, daha çok kendilerine nüfuz alanları oluşturmaya çalıştıkları tespit edilmektedir.

Bölgesel Yaklaşım, AB'nin kendi değerlerini ve stratejisini yansıttığı ilk geniş kapsamlı politika olarak değerlendirilmektedir. Bölgesel Yaklaşım kapsamında 1997 yılında kabul edilen 'Koşulluluk' stratejisi, bölgede dönüşümün sağlanmasında temel dayanak noktası olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede Arnavutluk, Bosna-Hersek ve Makedonya'nın yeniden yapılanmasında OBNOVA programı kullanılmıştır (Türkeş ve Gökgöz, 2006). Koşulluluk stratejisi ile Batı Balkanlar'ın, AB tarafından belirlenen demokrasi, insan hakları, özgürlük ve pazar ekonomisi gibi standartlara belli ölçüde ulaştığı takdirde ödüllendirilmesi öngörülmüştür (Steil ve Woodward, 1999). Bu noktada Bölgesel Yaklaşım, çok fazla şart içermesi ve finansal yardımlara erişimin bu şartlara sıkı bir şekilde bağlanmasından dolayı Batı Balkanlar'daki reform süreçlerini açmaza sokmuştur. Bununla birlikte Batı Balkanlar'daki siyasal, sosyal ve ekonomik nitelikli yapısal problemlerin varlığı sonucu, doksanlı yıllardan günümüze kadar olan süreçte Batı Balkanlar'daki reform süreçlerinin zaman zaman tıkanıdığı da kaydedilmiştir.

İstikrar Paketi 1999 yılında, Kosova'da meydana gelen çatışmalardan hemen sonra, Almanya'nın teklifi ile imzalanmıştır (Tsardanidis, 2011). Pakt, savaş sonrası Balkanlar'ın yeniden inşasını sağlamak amacıyla 'Marshall Planı' model alınarak planlanmıştır (Belloni, 2009). İstikrar Paketi, AB'nin bir girişimi olarak görülse de pek çok devlet ve uluslararası örgüt de bu pakta katılmıştır. Bu kapsamda Batı Balkanlar'da barışın ve istikrarın sağlanmasına yönelik pek çok uluslararası aktörün dâhil olması aynı zamanda paktın zayıf tarafını da oluşturmuştur. İstikrar Paketi'nin beklenildiği ölçüde başarılı olamamasındaki temel sebepler; pek çok devlet ve örgütün katılımı sonucu belli bir yönetim organizasyonunun oluşturulamaması ve pakt kapsamında öngörülen bir finansal kaynağın bulunmaması olmuştur (Pond, 2006). Pakt kapsamında devletlere yönelik finansal bir yardımın bulunmaması sonucu, devletlerin birbirileri ile yapacakları iş birliğinin sadece iyi niyete ve karşılıklı güvene bırakıldığı iddia edilmektedir (Wittkowski, 2000). Böylelikle Balkanlar gibi etno-politiğin yoğun bir biçimde yürütüldüğü bir coğrafyada iyi niyete ve karşılıklı güvene dayalı bir iş birliği kurmanın zorluğu ortaya çıkmaktadır. Genel itibarıyla bu girişimler incelendiğinde Royauumont Süreci'nin Bosna Savaşı'ndan hemen sonra, İstikrar Paketi'nin ise Kosova'daki çatışmalardan hemen sonra gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir. Bu bilgiden hareketle girişimlerin oluşturulma süreçleri incelendiğinde; AB tarafından detaylı, geniş kapsamlı ve kalkınma odaklı

bir stratejinin belirlenmesinden ziyade, girişimlerin reaksiyoner bir AB politikasını yansıttığı görülmektedir.

AB'nin 1999 yılında bölgeye yönelik belirlediği politika olan İstikrar ve Ortaklık Süreci (Stability and Association Pact-SAP) günümüzde hala etkinliğini korumakta ve Batı Balkanlar'ın AB'ye entegrasyonunda tamamlamaları gereken bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. SAP ile beraber AB tarafından uzun soluklu ve kapsamlı bir planlamanın yapılarak, Batı Balkan devletlerinin barış, istikrar, pazar ekonomisi ve bölgesel iş birliği konularında AB standartlarına erişmesi ve nihai olarak AB üyeliği amaçlanmıştır (Brown ve Attenborough, 2007). SAP 3 aşamadan oluşmaktadır; İstikrar ve Ortaklık Anlaşması (Stability and Association Agreement-SAA), tek taraflı dış ticaret ödünü ve mali yardım. Süreç kapsamında AB ile Batı Balkan devletleri arasında SAA imzalanabilmesi için öncelikle devletlerin AB tarafından belirlenen demokrasi, özgürlük, insan hakları, pazar ekonomisi, hukukun üstünlüğü gibi konularda yeterli seviyeye ulaşması gerekmektedir. Bu reform sürecinin ardından imzalanan SAA sonucunda AB, Batı Balkan devletlerinin, AB pazarında rekabet edebilmesi için tek taraflı olarak gümrük uygulamasını kaldırarak ülke ekonomilerinin AB içinde rekabet edebilmesinin önünü açmayı amaçlamaktadır. Üyelik yolunda Batı Balkanlar'da gerçekleştirilecek reformların sürdürülebilmesi amacıyla AB tarafından SAP kapsamında 2000-2006 yılları arasında öncelikle CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Democratization and Stabilization) ardından 2007 yılından itibaren IPA (Instrument for Pre-Accession) aracılığıyla finansal yardım öngörülmüştür (Günel, 2015). SAP ile AB'nin Batı Balkanlar'da hedeflediği nihai amaç; kurumsallaşma ve bölgesel iş birliğinin geliştirilerek, Baltık devletlerinde gerçekleştirilen BAFTA (The Baltic Free Trade Area) ya da Orta ve Doğu Avrupa (ODA) devletlerinde gerçekleştirilen CEFTA (Central European Free Trade Agreement) benzeri Batı Balkanlar'ı kapsayan bir serbest ticari bölge oluşturulmasıdır (Wittkowski, 2000). Buradan hareketle SAP'yi kendinden önceki Royaumont Süreci ve İstikrar Paketi'nde ayıran özellik, tüm Balkan devletlerini kapsamayıp sadece Batı Balkanlar'a yönelik olmasıdır (Uçkan-Dağdemir, 2004). Batı Balkan devletleri farklı gelişmişlik seviyesinde bulunduğu için dolayı AB açısından SAP, her devlet özelinde farklı gerçekleşmektedir. SAP ile ilgili olarak bir diğer özellik, Orta ve Doğu Avrupa'nın AB'ye entegrasyonunda kullanılan stratejinin benzeri niteliğinde olmasıdır. Fakat SAP ile Batı Balkanlar'a daha az finansal yardım ve finansal yardıma daha zor erişim sunulmaktadır. Bu noktada AB'nin ODA devletlerine uyguladığı genişleme stratejisinin bir parçası olan ortaklık anlaşması stratejisinin Batı Balkanlar'da aynı şekilde uygulanması eleştirilmektedir. Bunun en temel sebebi ise Batı Balkanlar'ın on yıllık savaş mirası sonucu iyice yıpranmış politik, ekonomik ve toplumsal yapısı itibarıyla ODA devletlerinden farklılık arz etmesidir. (Türkeş ve Gökgez, 2006).

AB tarafından Batı Balkanlar'a yönelik; Royaumont Süreci, Bölgesel yaklaşım, İstikrar Paketi, koşulluluk stratejisi, SAA ve SAP gibi girişimlerin hayata geçirilmesi, bölgede barışı ve güvenliği sağlamayı amaçlamaktadır. Doksanlı yıllarda Balkanlar'daki etnik milliyetçiliğin körüklediği savaş ve çatışmalar sonucu, AB de bu dönemde benimsemiş olduğu stratejilerde öncelikle bölgesel barış ve iyi komşuluk ilişkilerini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Fakat 2000'li yıllarla birlikte Batı Balkanlar'ın AB'ye üyeliği noktasında gelişmeler kaydedilerek, AB'nin politikalarında kısmi değişiklikler olduğu gözlemlenmektedir. Bu değişikliklerden hareketle Batı Balkanlar'a yönelik AB'nin 2000'li yılların başında benimsemiş olduğu genişleme politikası incelenecektir.

Genişleme Politikası ve Zirveler

Batı Balkanlar'daki reform sürecinin devamlılığı açısından bölgeye yönelik belirlenen genişleme politikası ile öngörülen, Batı Balkanlar'ın AB'ye üyeliği olmuştur. Bu kapsamda, Batı Balkanlar'ın AB'ye entegresinde ilk aşama olan SAP ile net bir üyelik perspektifi

sunulmamıştır. AB, gerçekleştirdiği zirveler ile Batı Balkanlar için SAP'nin önemini vurgulamakla beraber, 2000'li yılların başıyla birlikte açık bir üyelik perspektifi de sunmuştur.

Bu zirvelerden ilki 2000 yılında yapılan Feira Zirvesi'dir. Zirve deklarasyonunda SAP'nin önemi vurgulanmış ve sürecin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesine bağlı olarak gelecekte Batı Balkanlar'ın AB'ye üye olabileceği öngörülmüştür (European Parliament, 2000). Bu zirveyle birlikte Batı Balkanlar için AB üyeliği ilk defa söz konusu olmuştur. Fakat Deklarasyondan da anlaşılacağı üzere Batı Balkanlar'a yönelik net bir üyelik perspektifi çizilmemiştir. 2000 yılında gerçekleştirilen bir diğer zirve olan Zagreb Zirvesi ile de SAP'nin önemine tekrar vurgu yapılmış ve bölgesel iş birliğinin sağlanabildiği ölçüde Batı Balkan devletleri için gelecekte AB üyeliği ihtimalinden bahsedilmiştir (Council of the European Union, 2000). Bu zirvede, Feira Zirvesi kararları teyit edilmekle birlikte, AB üyeliği konusunda yine muğlak ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. AB'nin bölgeye yönelik en temel beklentilerinden biri bölgesel iş birliğinin geliştirilmesidir. Bu çerçevede Batı Balkan devlet liderlerinin Selanik Zirvesi öncesi Ohri'de bir araya gelerek ortak bir deklarasyona imza atmaları, AB tarafından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Bu deklarasyona göre Batı Balkan devletleri, Selanik Zirvesi'nde Batı Balkanlar için net bir üyelik perspektifi beklediklerini açıklamışlardır (Günel, 2015). Herhangi bir dış müdahale olmaksızın Batı Balkan devletlerinin bir araya gelerek ortak bir tutum geliştirmiş olması, AB'nin bölgede uyguladığı genişleme politikasının olumlu yönde sonuçlar verdiğini göstermektedir. Bu gelişmeler ışığında Selanik Zirvesi'nde, "Balkanlar'ın geleceği AB ile birliktedir" ifadesi Batı Balkanlar için net bir üyelik perspektifi sunmuştur. Üyelğe erişimde ise gerek SAP ile belirlenen kriterler gerekse Kopenhag kriterlerinin yerine getirilmesi gereken şartlar olarak belirtilmiştir (Council of European Union, 2003). Selanik Zirvesi sonrası ortaya koyulan Selanik Gündemi ile devletlerin üyelik yolunda izlemesi gereken yol haritası çizilmiştir. SAP kriterleri ve Kopenhag kriterlerinin yanı sıra Batı Balkanlar'a özel olarak Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne üyelik zorunluluğu getirilmiş ve reform süreçlerinin sıkı bir şekilde takip edileceği belirtilmiştir (GAERC, 2003).

AB genişleme politikası kapsamında Batı Balkan devletlerinin yerine getirmesi gereken pek çok reform belirlenmiştir. Bu reformlar aracılığıyla; gerek AB'yi de tehdit eden Batı Balkanlar'daki istikrarsızlığın sona erdirilmesi gerekse Batı Balkanlar'ın AB standartlarına uyum sağlayarak bireyler için daha güvenli bir devlet haline gelmeleri amaçlanmaktadır. Fakat gelinen son noktada gerek AB içindeki genişlemeye olan tepkileri yumuşatma adına gerekse Batı Balkan devletlerinin yapısal problemlerinden kaynaklı olarak, Batı Balkanlar'ın AB'ye üyeliği için çok fazla şartın yerine getirilmesi gerekmektedir. Bunun sonucunda ise AB'nin ortaya koyduğu bu sıkı koşulluluk bir itme-çekme dengesi oluşturmaktadır (Usul, 2008). Bu kapsamda Batı Balkanlar'da genişleme ile ortaya koyulan üyelik perspektifi bir çekme gücü oluştururken, aynı zamanda şartların daha da ağırlaştırılması devletlerde reform yorgunluğu ve itme gücü oluşturmaktadır. Reformların yerine getirilmesi konusunda AB'nin göstermiş olduğu bu sıkı duruş her ne kadar devletlerin kalkınması ve bireylerin refahı için gerekli olsa da mevcut stratejinin Batı Balkanlar'daki sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmeleri tam olarak göz önünde bulundurmadığı ve bireylerin refahının artması noktasında yetersiz kaldığı tespit edilmektedir.

Batı Balkanlar, Avrupa Birliği Genişleme Politikası ve İnsan Güvenliği

Batı Balkan devletlerindeki reform süreçleri açısından genişleme politikası büyük önem taşımaktadır. Fakat bu strateji kapsamında doksanlı yıllarda imzalanan barış anlaşmaları ile ortaya koyulan barışı koruma ve çatışmayı engelleme temelli statükonun AB tarafından gözetildiği tespit edilmektedir. AB tarafından gözetilen bu statüko kapsamında, Batı Balkanlar'da savaşların yarattığı istikrarsız ortamdan dolayı AB ve diğer aktörler öncelikle bölgede barış ve istikrarı sağlamaya odaklanmışlardır. Bu çerçevede bölgesel iş birliği girişimleri ve AB'nin önderliğindeki reform süreçleri, çatışma çözümü odaklı olagelmıştır.

AB tarafından bölgesel barış ve iş birliğine odaklanılsa da 2000’li yıllarla birlikte Batı Balkanlar’daki güvenlik tehditleri değişime uğrayarak, AB’nin çabalarını kısmen boşa çıkarmıştır. Batı Balkanlar’daki değişen güvenlik tehditleri kapsamında bölgenin sosyo-politik yapısı gereği, klientalistik güç ilişkilerine dayalı yapılar, güçlü etnik kolektivizme ve yolsuzluğa sebep olmuştur (Bideleux ve Jeffries, 2007). Bu durum ise bölgede yolsuzluk, anayasal belirsizlik, zayıf devlet sendromu, yüksek enflasyon ve işsizlik gibi yapısal problemlere yol açmıştır (Calic, 2005). Yapısal problemler diğer yandan toplumda marjinalleşmeyi doğurmakta, bu durum da politikaya yansımaktadır (Minic, 2009).

Belirtilen şartlar altında Batı Balkanlar’da, AB’ye üyelik perspektifi dâhilinde reformlar gerçekleştirilse de bu genişleme politikasına ilişkin bazı eleştiriler mevcuttur. Bu çerçevede AB genişleme politikası, Batı Balkanlar’da istikrar ve sürdürülebilir kalkınma için tam bir sorumluluk almayıp, sorunların karşısında görmezden gelme ve erteleme stratejisini kullandığı için eleştirilmektedir (Abramowitz ve Hurlburt, 2002). Genişleme politikasına ilişkin diğer bir eleştiri; AB’nin bölgede istikrar ve barışı sağlama adına yukarıdan aşağıya bir metot benimseyerek kendi hegemonyasını kurma çabası olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu çerçevede AB, dolaylı olarak yolsuzluk ve organize suç ile derin bağlantıları olan etnik ve yerel gruplara finansal yardım sağladığı ve bu gruplarla iş birliği yapması sonucunda devletin gerek politik gerekse ekonomik alanda çarpık dönüşümüne zemin hazırladığı gerekçeleri ile eleştirilmektedir (Türkeş ve Gökgöz, 2006). AB tarafından doksanlı yılların şartları göz önünde bulundurularak 2000’li yıllarda Batı Balkanlar’ın AB’ye üyeliği için geliştirilen stratejiye getirilen eleştiriler göz önünde bulundurulduğunda, devletlerden ziyade bireyleri tehlike altına sokan tehditlerle mücadelede genişleme politikasının yeni bir boyut kazanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Genişleme politikasındaki bu yeni değişiklik aracılığıyla Batı Balkanlar’da dikey güç ilişkilerinin ve etnik kolektivist güç yapılarının; yatay güç ilişkilerine, hukukun üstünlüğüne dayalı sivil toplum ve sivil ekonomiye dönüştürülmesi gerekmektedir (Bideleux ve Jeffries, 2007).

Genişleme politikası için insan güvenliği kavramı mevcut problemlere cevap verebilecek en uygun strateji olarak değerlendirilmektedir. Geleneksel güvenlik anlayışının devleti merkez alan yapısının yerine insan güvenliği, insanı merkeze alan bir güvenlik konseptidir (Bajpai, 2003). Güvenliğin sağlanmasında tek sorumlu merci sadece devlet olarak görülmemekte, bunun yerine devlet ve sivil toplumun iş birliğini esas alan bütünleşik bir yapı öngörülmektedir (Ağır ve Arman, 2014). İnsan güvenliğinin belirlemiş olduğu güvenlik tehditleri de farklılık göstermektedir. Bu kapsamda tehditler üç sektörde toplanmıştır. Bu sektörler; şiddetsiz yaşam (Freedom From Fear), refah içinde yaşam (Freedom From Want) ve onurlu yaşam (Freedom to Live in Dignity)’dır (HSU, 2014). Şiddetsiz yaşam sektörü ile kastedilen tehditler; bireylerin fiziksel güvenliğini tehdit eden etnik çatışma, savaş veya iç savaş gibi durumlardır. Bu sektörde temel korunan değer bireyin kendisidir. Refah içinde yaşam sektörü ile kastedilen tehditler; yolsuzluk, yoksulluk, işsizlik, sağlık imkânlarına zor erişim, eğitim hakkıyla alakalı problemler ve ekolojik kaynaklı tehditlerdir. Bu sektörle alakalı tehditler sadece ekonomik kalkınma ya da pazar ekonomisine dönüşüm çözümlerinden ziyade, daha somut ve sosyal bir inşayı amaçlamaktadır (Djurdjevic-Lukic ve Dimitrijevic, 2010). Onurlu yaşam sektörü; soykırım, her türlü ayrımcılık, işkence, azınlık hakları kapsamında kimliğe ve toplumun kültürel değerlerine yönelik tehditleri kapsamaktadır. Bu çerçevede insan güvenliğinin temel yapıtaşları; Hukukun üstünlüğü, yönetim, insan hakları, kalkınma ve demokrasidir (Kaldor vd., 2007).

İnsan güvenliğinde insana ilişkin her alanda yaşam standartlarını yükseltme amacıyla güvenliğin gündeminin genişletilmesi, kimi eleştirilere maruz kalmaktadır. Gündemin bu denli genişletilmesinin güvenlik kavramını sulandıracağı, akademik çizgiden uzaklaştıracağı veya eğitim, sağlık gibi sosyal olguların tehdit olarak görülemeyeceği bu eleştirilerin temel argümanlarıdır (Krause, 2004). Fakat bu eleştirilere getirilebilecek karşı argüman çerçevesinde;

işsizlik, hukukun üstünlüğünün sarsılması, organize suç, yolsuzluk ve kamu hizmetindeki zayıf kapasite toplumsal hayatta kriz oluşturan yapısal problemlerdir. Bu yapısal problemler doğrudan bir çatışma durumu doğurarak toplum tehdit etmemesine rağmen, toplumun krizlerle baş edebilme kapasitesini azaltarak bireyleri savunmasız kılmaktadır (Kaldor vd., 2007). Sonuç olarak insan güvenliğinin güvenlik tanımı, belirlemiş olduğu güvenlik tehditleri ve bu tehditlere ilişkin çözümlerin Batı Balkanlar'daki mevcut güvenlik tehditlerini tam olarak karşıladığı ve bireylerin güvenliğinin sağlanması noktasında en uygun strateji olarak belirlediği tespit edilmektedir.

AB içinde insan güvenliğine ilişkin tartışmalar 2004 yılında AB Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Javier Solana'ya sunulan Barselona Raporu ile başlamıştır. Raporda ortaya koyulan detaylı analizlerde, 21. yüzyıl ile birlikte güvenlik aktörlerinin, güvenlik tehditlerinin ve bu tehditlerle mücadele yöntemlerinin değişime uğradığı vurgulanmıştır. Bu kapsamda AB için başlıca tehditler; terör, kitle imha silahları, hafif silahlar, bölgesel çatışmalar, başarısız devletler ve organize suçlar olarak belirlenmiştir (The Barcelona Report, 2004). Raporda belirtilen tehditlerle mücadelede, AB içinde İnsan Güvenliği Müdahale Gücü'nün (Human Security Response Force) kurulması öngörülmüştür (The Barcelona Report, 2004). Genel itibariyle Barselona Raporu'nda, yapısal problemlerin çözümüne ilişkin genişleme politikasındaki yukarıdan aşağıya yaklaşımın yerine yerel diyalogu önceleyen ve aşağıdan yukarıya bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir (Ağır vd., 2016).

Barselona Raporu'na göre insan güvenliği üç sebepten ötürü seçilmelidir; ahlaki sebep (İnsan onuru ve etik gereği), yasal sebep (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne AB devletlerinin taraf olması gereği) ve bireysel çıkar (Bireyin özgürleşmesi gereği) sebebidir (The Barcelona Report, 2004). Ahlaki sebep kapsamında AB tarafından genel itibariyle savunulan insan hakları, özgürlük, adalet ve demokrasi gibi değerlerin diğer ülkelere yayılmasında AB sorumlu bir aktör olarak değerlendirilmektedir. Bu noktada üçüncü dünya ülkelerinde insan onuruna yakışır ve güven içinde bir yaşama ilişkin standartların sağlanmasında AB'nin diğer ülkelere yardımı, insani bir sorumluluk olarak görülmektedir. Yasal sebep kapsamında, AB'ye üye devletler tarafından BM sözleşmesinin 55. ve 56. maddelerinde yer alan sosyal, ekonomik, siyasi problemlerin çözümüne ilişkin insan onuruna yakışır biçimde bireylerin hayat standartlarının yükseltilmesinin taahhüt edilmesi örnek gösterilmektedir (Kotsopoulos, 2006). Son olarak belirtilen bireysel çıkar sebebi kapsamında, AB'nin diğer ülkelerle gerçekleştirdiği diplomatik girişimlerin başarıyla sonuçlanmasına yönelik, klasik yukarıdan aşağıya diplomasi anlayışının terk edilerek bunun yerine halkın, sivil toplum kuruluşlarının ve devlet dışı aktörlerin de diyaloga dahil edildiği bir aşağıdan yukarı anlayışın getirilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır (Kotsopoulos, 2006).

Genişleme politikasının eksik yanları, insan güvenliğinin içeriği ve Barselona Raporu'nun ortaya koyulması sonrası AB açısından şu sorular ortaya çıkmaktadır; Neden genişleme politikası için insan güvenliği stratejisi seçilmelidir? AB açısından insan güvenliğini diğer stratejilerden ayıran özellikler nelerdir? Bu çerçevede AB tarafından insan güvenliğinin tercihi noktasında ilk sebep, AB'nin kendi güvenliği açısından en etkili yol olmasından kaynaklanmaktadır. Küreselleşmenin etkisi sonucu tehditlerin değişen yapısı AB'yi organize suç, yasadışı göç gibi tehditler karşısında savunmasız bırakmaktadır. İnsan güvenliği aracılığıyla bu tehditlerle mücadelede sivil ve askeri yapıların iş birliğine dayalı bir strateji gerekliliği ortaya çıkmaktadır (Kaldor vd., 2007). Bu kapsamda Avrupa Parlamentosu tarafından 2015 yılında yayımlanan bir raporda; siyasi, sosyal ve güvenliğe ilişkin krizlerle (Savaş sonrası kriz yönetimi, zayıf devletler ve yönetim yapılarının güçlendirilmesi, güvenlik reformu, sınır kontrolü, yasadışı göç vb.) mücadeleye yönelik sivil ve askeri unsurların birlikte kullanılmasının altı çizilmiştir (DGEFP, 2015). Güvenliğe ilişkin problemlerin çözümünde; ekonomik kalkınma, sosyal adalet, siyasi haklar ve özgürlüklerin sağlanması gibi hususların genişleme politikası kapsamında değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda

AB'nin kendine yönelik bir tehdit olarak gördüğü yasadışı göçle mücadelede; ekonomik kalkınmanın sağlanmasının fırsat eşitsizliğini ortadan kaldıracacağı, devlet kurumlarının güçlendirilmesinin siyasi ve sosyal açıdan toplum ile devletin daha iyi entegre olacağından hareketle illegal göç ile mücadelede askeri unsurların yanında sivil unsurlar da öne çıkarılmıştır (DGEFP, 2015). Rapordan hareketle, AB'nin karşılaştığı güvenlik problemlerinin çözümünde, insan güvenliğinde de vurgulanan, sivil-asker unsurların birlikte güvenliğe dâhil edilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca genişleme politikası kapsamında hedeflenen Batı Balkanlar'da güvenliğin sağlanmasıyla AB'nin de güvenliğinin sağlanacağı görüşünün İnsan güvenliği aracılığıyla gerçekleşebileceği görülmektedir. AB tarafından da belirtilen ve Batı Balkanlar'da da yaygın bir şekilde görülen geleneksel olmayan tehditler ile geleneksel yollarla mücadele etmek sonuç vermeyecektir. Bu kapsamda gerek AB'yi tehdit eden geleneksel olmayan tehditlerle mücadelede gerekse Batı Balkanlar'da yaşayan bireylerin devlet sınırları içerisinde güvenliklerini sağlamak için AB tarafından insan güvenliği anlayışı benimsenmelidir.

Bosna-Hersek'te 2014 yılında meydana gelen protestoların sebepleri incelendiğinde, bireylerin milliyetçi kaygılardan ziyade sosyo-ekonomik ve siyasi kaygılarından ötürü protestolara katıldığı görülmektedir. Ortaya çıkan bu durum ise AB genişleme politikasına insan güvenliği boyutunun eklenmesi gerektiğine ilişkin görüşü destekler niteliktedir. Bu çerçevede Bosna-Hersek'te 2014 yılında meydana gelen protestoların sebepleri incelenecek ve Bosna-Hersek özelinden hareketle genişleme politikasına insan güvenliği boyutunun eklenmesi gerektiğinin altı bir kez daha çizilecektir.

Bosna-Hersek'teki Güvenlik Tehditleri, 2014 Yılı Protestoları ve İnsan Güvenliği

Batı Balkan devletleri içinde en çok yıkıma uğramış olması sebebiyle Bosna-Hersek'in, AB entegrasyonunda diğer devletlere nazaran daha fazla yol kat etmesi gerekmektedir. Savaşın neden olduğu yıkımın yanı sıra Bosna-Hersek'e barışı getiren Dayton Barış Anlaşması'nın öngördüğü devlet modeli, Bosna-Hersek'in AB üyeliğindeki en büyük engellerinden biri olmuştur. Dayton çerçevesinde Bosna-Hersek'te, Sırp Cumhuriyeti (Republika Srpska) ve Boşnak-Hırvat Federasyonu adında 2 özerk entite bulunmaktadır. Bu özerk yapılardan Sırp Cumhuriyeti üniter bir yapıda, Boşnak-Hırvat Federasyonu kendi içinde 10 kantona bölünmüş vaziyettedir. Bu 2 entitenin dışında özerk Brcko kantonu bulunmakta ve tüm bu yapıları kapsayan Bosna-Hersek devleti bulunmaktadır (Pond, 2006). Görüldüğü üzere devletin bu parçacıklı yapısı doksanlı yılların şartlarında belirlenmiştir. Öncelikle etnik çatışmayı bitirme ve barışı tesis etme amaçlarına odaklanan bu devlet yapısı çok maliyetli, koordinasyonsuz ve zayıf karar alma mekanizmasına sahiptir. Bosna-Hersek'te Hırvat, Boşnak ya da Sırp grupların meclisten çıkarılacak yasaları veto etme hakkının bulunması ve bu etnik grupların etno-politik siyaset gütmelerinden dolayı karar alma mekanizması zayıflayarak, Bosna-Hersek'te reform süreçleri sürekli tıkanmaktadır (Ağır ve Gürsoy, 2016). Etno-politiğin hâkim olduğu Bosna-Hersek'te ekonomik, toplumsal, siyasi reformlar için gerekli olan kararlı irade, sürekli etnik milliyetçi irade ile çatışmakta ve toplum milliyetçi retorikler ile mobilize edilmektedir. Bu sebeplerden ötürü AB'nin Batı Balkanlar'a sunmuş olduğu üyelik perspektifinin Bosna-Hersek'te sınırlı kaldığı görülmektedir (Tzifakis, 2012). Bu çerçevede Dayton ile kurulan devlet modeli, Bosna-Hersek'te zayıf devlet olgusunun doğmasına sebep olmuştur. Zayıf devlet olgusu da bireylerin devletlerinden bekledikleri hizmetleri alamamasına sebep olmakta ve bireylerin kendilerini güvensiz hissetmelerine yol açmaktadır.

Bosna-Hersek'in AB üyeliği yolunda karşılaştığı engellerden bir diğeri ise organize suç ve yolsuzluktur. Ülkedeki organize suç yapıları, iş dünyası ve politika ile iç içe geçmiş durumdadır (Bojicic-Dzelilovic vd., 2016). Yolsuzluğun bu derece sistematik bir şekilde ülkede yayılmış olması, AB tarafından verilen hibelerin de topluma ulaşmadan politika ile bağlantılı suç örgütleri tarafından paylaşılması ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca bu yolsuzlukla

yakın bağlantı içinde olan gruplar ülkede illegal ekonominin de kaynağıdır. Koşulluluk stratejisi gereği Bosna-Hersek'ten beklenen, gerekli reformların yapılmaması sonucu AB, Bosna-Hersek'e yapmış olduğu enerji, ulaşım ve çevre alanlarındaki yatırımları zaman zaman askıya almaktadır (European Commission, 2014). AB'nin, reformların uygulanmasına yönelik bu kararlı iradesi ülkede zaten kötü durumda olan ekonomiyi iyice kötüleştirmekte ve halk, organize suç gruplarının başını çektiği illegal ekonomiye yönelmektedir.

Bosna-Hersek'te savaş sonrası ekonomik kriz, işsizlik ve yüksek enflasyon gibi problemlerin varlığı, Bosna-Hersek'in AB'ye üyelik yolunda kritik süreçlerden geçmesine sebep olmuştur. Dayton Barış Anlaşması sonrası Bosna-Hersek'te işsizliğin %65-70 civarında oluşu bu durumun en çarpıcı örneklerinden birisini teşkil etmektedir (UNDP, 2010). Selanik Zirvesi sonrası, Bosna-Hersek'i de içine alan genişleme politikası ile toplumda ekonomik, siyasal ve sosyal alandaki problemlere ilişkin reformların yapılacağı ve mevcut durumun düzeleceğine yönelik inancın kuvvetlendiği gözlemlenmiştir. Fakat beklentilerin aksine Birleşmiş Milletler'in hazırlamış olduğu insani kalkınma raporu verilerine göre; 2005-2013 yılları arasında Bosna-Hersek ekonomisinin ortalama büyümesi % -0,5 olmuştur (UNDP, 2015). Aynı dönemde Bosna-Hersek'te kişi başına düşen gayri safi milli hâsıla 10.000 dolar iken, bu rakamın Avrupa ortalaması olan 13.000 dolar seviyesinin altında olduğu görülmektedir (UNDP, 2016). Bu verilerin yanında işsizlik, Bosna-Hersek'te uzun yıllar boyunca kronikleşmiş bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda 2008-2014 yılları arasında ülke genelinde işsizlik oranı %27,5 iken, aynı dönemde genç nüfus işsizlik oranının %62,8 olması, ülke ekonomisindeki yapısal problemleri gözler önüne sermektedir (UNDP, 2015).

Bosna-Hersek'teki güvenlik tehditleri göz önünde bulundurulduğunda, bu tehditlerin devletlerden ziyade bireyleri daha çok tehdit ettiği gözlemlenmektedir. Bu çerçevede Bosna-Hersek'te yaşayan bireyler açısından da önemli olan devletlerin sınırlarının güvenliğinden ziyade eğitim, sağlık, iş ve altyapı gibi imkanlar yararlanmaktır. 2000'li yılların başında AB genişleme politikası kapsamında Bosna-Hersek'in de AB genişlemesine dahil edilmesi, AB sayesinde Bosnalı bireylerin refahlarının yükseleceği beklentisini ortaya çıkarmıştır. Fakat bu çalışma kapsamında belirtilen ve Bosna-Hersek özelinde daha şiddetli görülen yapısal problemlerden ötürü AB'ye üyelik süreci Bosna-Hersek'te beklenen refahı getirmemiştir. Bunun üzerine bir de Bosna-Hersek'teki siyasetçilerin bireylerin isteklerini ve ihtiyaçlarını göz ardı ederek milliyetçi retorikler eşliğinde devlet hizmetlerini işlemez hale getirmesi gibi gelişmelere paralel olarak AB'ye üyelik süreci ile toplumda oluşması beklenen reform ve hayat standartlarındaki yükseliş beklentisi yerini mevcut hükümete yönelik protestolara bırakmıştır. Bu kapsamda 2014 yılında Tuzla'da özelleştirilen birkaç fabrikanın kapatılması ile başlayan gösteriler kısa sürede ülke geneline yayılmıştır (Euronews, 2014). Tuzla, Yugoslavya döneminden kalma maden ocaklarına sahip aynı zamanda bir sanayi şehridir. Dolayısıyla ekonomik alandaki bu yapısal problemler en çok bu şehirde hissedilmeye başlanmıştır. Özelleştirmenin hukuka aykırı bir şekilde gerçekleştirilmesinden ve yöneticilerin de içinde bulunduğu bir yolsuzluk ağından dolayı halkın mevcut yönetime güveni kalmamıştır. Bu kapsamda Birleşmiş Milletlerin 2015 yılında yayınladığı insani kalkınma raporuna göre; Bosna-Hersek'te hükümete güven oranı ülke genelinde %10'dur (UNDP, 2015). Dolayısıyla 2014 yılında başlayan gösterilerin temel sebebi etnik temelli değil; ekonomik temelli ve yolsuzluk yapan yöneticilere karşı bir tepki olarak algılanmalıdır (Ruvic ve Zuvela, 2014). Protestoların Tuzla'dan sonra Zenitsa, Saraybosna, Mostar ve Banja Luka gibi diğer büyük kentlere sıçraması ve gösterilerde resmi binalarının yakılması gibi olayların meydana gelmesi akıllara 'Bir Balkan Baharı mı geliyor?' sorusunu getirmiştir (Judah, 2014). Protestocular gösterilerinde sosyo-ekonomik şartların iyileştirilmesini ve mevcut yozlaşmış yöneticilerin istifalarını istemişlerdir (Pasic, 2014). Nitekim toplumdan gelen bu baskılar sonucu ilk istifa

gösterilerin ilk başladığı yer olan Tuzla'dan gelmiş, ardından diğer kantonlardaki yöneticilerin bazıları da istifa etmiştir (Jukic, 2014).

Gösterilere katılan insanlar incelendiğinde daha çok gençlerin yer aldığı görülmektedir. Gelineen noktada Bosna-Hersek'teki savaş her ne kadar hafızalardan silin(e)meyecek kötü anılar bıraksa da yeni jenerasyon açısından rahatsızlık duyulan konular mevcut ekonomik düzensizliğe ve yolsuzluğa karışmış yöneticilere ilişkindir. Bu kapsamda Žižek'in, 2014 yılında meydana gelen olaylarla ilgili tespitleri mevcut durumu anlama açısından önemlidir; *"Kısacası, karşılaştığımız durum ulusal elitlere karşı bir başkaldırı. Bosna halkı sonunda gerçek düşmanlarının kim olduğunu anladı. Bu düşman; diğer etnik gruplardan ziyade halkı koruyormuş gibi davranan, halkın kendi liderleri. Eski olmakla birlikte sıkça kullanılan Titoist motto, "Yugoslav Halklarının Kardeşliği ve Birliği" yeniden aktüalite kazanmış durumda."* (Žižek, 2014). Gösteriler Bosna-Hersek halkı için yapısal problemlere bir çözüm arayışı olarak görülmekte iken, AB açısından da mevcut genişleme politikasının gözden geçirilmesi gerektiği hususunda bir uyarı niteliği taşımaktadır. Bosna-Hersek'teki olaylar sonrası AB tarafından, mevcut genişleme politikası gözden geçirilerek, Bosna-Hersek'in kırılgan sosyo-ekonomik yapısı ön plana alınmıştır. Bu kapsamda AB tarafından üç girişim başlatılmıştır. Yolsuzlukla mücadelede AB – Bosna-Hersek adalet ve hukukun üstünlüğü diyalogu kurulmuş, AB fonlu projelerin halka ulaşması amacıyla AB – Bosna-Hersek çalışma grupları kurulmuş ve son olarak ekonomik büyüme ve yeni iş fırsatlarının yaratılması amacıyla diğer uluslararası kurumları da dâhil eden bir ekonomik reform planlanmıştır (European Commission, 2014). Bosna-Hersek'te meydana gelen protestolarda AB'nin sergilemiş olduğu tutum, insan güvenliğinin AB tarafından resmi bir politika olarak belirlenmesi öncesinde insan güvenliğine ilişkin pratiklerin hayata geçirildiğini göstermektedir. Gösteriler sonrası AB tarafından gerçekleştirilen faaliyetler kapsamında, teoride insan güvenliğinin merkeze aldığı bireye dayalı güvenlik anlayışının, pratikte Batı Balkanlar'da kendini gösterdiği tespit edilmektedir. Bununla birlikte geleneksel bir güvenlik anlayışına sahip bir aktörün bu gösterileri düzen bozucu faaliyet ya da isyan olarak yorumlayıp sert güçle bastırma stratejisini seçmesi gerekirken; AB tarafından gösterilere gerek sivil toplumun gelişimi gerekse bireysel özgürlüklerin ve hakların tesisi açısından olumlu olarak bakıldığı görülmektedir. AB'nin göstericilere olan bu bakışı, özgürlük-güvenlik dengesi içinde insan güvenliğinin AB açısından en uygun strateji olduğu izlenimini bir kez daha uyandırmaktadır.

Sonuç

AB, doksanların başından itibaren Balkanlar'da bölgesel iş birliğinin ve barışın sağlanması adına politikalar üretmeye başlamıştır. Bu çerçevede ilk olarak Royaumont Süreci, ardından İstikrar Paketi atılan somut adımlardandır. Bölgeye yönelik bu adımlar gerek finansman sıkıntısı gerekse Balkan devletlerindeki iş birliğine ilişkin isteksizlik gibi sebeplerden dolayı istenilen başarıyı elde edememiştir. AB'nin bölgeye yönelik temel stratejisini yansıttığı girişim ise Bölgesel Yaklaşım'dır. Bu kapsamda ortaya koyulan koşulluluk stratejisi, doksanlardan günümüze AB'nin sürdürdüğü bir politika olmuştur. Nitekim 1999'da AB tarafından başlatılan ve Batı Balkan devletlerinin AB üyeliği yolunda tamamlamaları gereken bir süreç olan SAP de koşulluluk stratejisi üzerine kurulmuştur. SAP kapsamında öngörülen reformların yerine getirilmesi açısından Batı Balkan devletlerini motive edecek gelişme, Selanik Zirvesi ile verilen üyelik perspektifi olmuştur.

AB tarafından bölgeye yönelik uygulanan politikalar kapsamında, Batı Balkanlar'da çatışmaları sona erdirmek amacıyla imzalanan Dayton ve Ohri Barış Anlaşmaları ile ortaya çıkan statükonun korunduğu, vatandaşların aktif katılımına dayalı sivil bir yönetim anlayışının geliştirilemediği ve savaş sırası var olan illegal yapıların, ateşkesin sağlanması ve ardından devletlerin yeniden inşa süreçlerinde organize suç örgütü haline geldikleri tespit edilmektedir. Bu kapsamda iş dünyası ve siyaset ile yakın bağlantılı olan bu gruplar, Batı Balkanlar'da yolsuzluk, organize suç ve illegal ekonomiye sebep olmuşlardır. 2014 yılında Bosna-Hersek'te meydana gelen gösteriler, bu yapısal problemlerden duyulan rahatsızlığın açığa çıkmasına sebep olmuştur. Toplumda hissedilen bu rahatsızlıkların en büyük sebepleri, AB'nin bölgeye yönelik gönderdiği finansal yardımların halka ulaşamaması ya da pazar ekonomisine dönüşümde devlet mallarının hukuka aykırı bir şekilde özelleştirilmesi sonucu halkın yaşadığı ekonomik ve sosyal sıkıntılar olmuştur.

Batı Balkanlar'daki reform süreçlerini destekleme noktasında çekme gücüne sahip olan genişleme politikasının, özellikle AB içinde anayasa reformunun gerçekleştirilememesi ile Batı Balkanlar'ın AB'ye üyeliği noktasında ortaya çıkan belirsizlikler sonucu, Batı Balkanlar devletleri üzerindeki etkisinde azalma olduğu gözlemlenmektedir. Ayrıca bölgede Rusya'nın negatif etkisi sonucu Euro-Atlantik entegrasyon çabalarının sekteye uğradığı görülmektedir. Batı Balkanlar'daki reform süreçleri açısından genişleme politikasına ilişkin belirtilen eksiklikler çerçevesinde insan güvenliği stratejisinin, Batı Balkanlar'daki mevcut güvenlik problemlerine cevap verecek nitelikte ve AB'nin bölgeye yönelik çatışmayı bitirme ve barışı koruma temelli politikalarından ziyade daha çok kalkınma temelli yaklaşımı destekler nitelikte olduğu tespit edilmektedir.

Kaynakça

- Abramowitz, M. ve Hurlburt, H. (2002). Can EU Hack the Balkans? A Proving Ground for Brussels. *Foreign Affairs*, 81(5), 2-7.
- Ağır, B. S. ve Arman, M. N. (2014). Deepening of Security Conception and Violent Non-State Actors as the Challengers of Human Security. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 105-116.
- Ağır, B. S. ve Gürsoy, B. (2016). The European Union's State-Building Efforts in The Case of Bosnia and Herzegovina. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 15(1), 1-27.
- Ağır, B. S., Gürsoy, B. ve Arman, M. N. (2016). European Perspective of Human Security and the Western Balkans. *Revue Des Sciences Politiques*, 50, 41-54.
- Arman, M. N. ve Mandacı, N. (Ed.). (2014). *Çağdaş Balkan Siyaseti: Devletler, Halklar, Parçalanma ve Bütünleşme*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bajpai, K. (2003). The Idea of Human Security. *International Studies*, 40(3), 195-228.
- Belloni, R. (2009). European Integration and the Western Balkans: Lessons, Prospects, and Limits. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 11(3), 313-331.
- Bideleux, R. ve Jeffries, I. (2007). *The Balkans: A Post-Communist History*. Londra: Routledge.
- Bojicic-Dzelilovic, V. Kostovicova, D. ve Randazzo, E. (2016). EU in the Western Balkans: Hybrid Development, Hybrid Security and Hybrid Justice, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/london/12373.pdf> .
- Branczik, A. ve Nash, W. (2005). *Forgotten Intervention? What the United States Needs to Do in the Western Balkan*. New York: Council on Foreign Relations.
- Brown, A. ve Attenborough, M. (2007). EU Enlargement: the Western Balkans, *House of Commons Library Research Paper 14 March 2007*.
- Calic, M. (2005). The Western Balkans on the Road Towards European Integration, Friedrich-Ebert-Stiftung International Policy Analysis Unit. <http://library.fes.de/pdf-files/id/03273.pdf> .
- Council of European Union (2003). EU-Western Balkans Summit Thessaloniki Declaration. <http://europa.eu/rapid/press-release PRES-03-163 en.htm> .
- Council of the European Union (2000). Zagreb Summit Final Declaration. http://www.consilium.europa.eu/hu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/declang4.doc.html .
- Djurdjevic-Lukic, S. ve Dimitrijevic, V. (2010). Human Security and Peace-Building in the Western Balkans. in Benedek W., Daase C., Dimitrijevic V. ve Van Duyne P. (eds.), *Transnational Terrorism, Organized Crime and Peace-Building: Human Security in the Western Balkans*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 17-37.
- Euronews. (2014). Factory Closures Trigger Clashes in Bosnia. <http://www.euronews.com/2014/02/05/factory-closures-trigger-clashes-in-bosnia> .

- European Commission. (2014). Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-15. http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2014/20141008-strategy-paper_en.pdf .
- European Parliament. (2000). Santa Maria Da Feira European Council Conclusions Of The Presidency. http://www.europarl.europa.eu/summits/fei1_en.htm?textMode=on .
- European Parliament Directorate-General for External Policies Policy Department (DGEFP). (2015). Supporting European Security and Defence with Existing EU Measures and Procedures. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/534993/EXP_O_STU\(2015\)534993_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/534993/EXP_O_STU(2015)534993_EN.pdf) .
- General Affairs and External Relations Council (GAERC). (2003). The Thessaloniki Agenda For The Western Balkans Annex A. http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/gena/76201.pdf .
- Günel, A. (2015). Avrupa Birliği'nin Balkanlar'a Yönelik Politikası. Uğur Burç Yıldız (Ed.) *Avrupa Birliği'nin Dış İlişkileri*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 265-301.
- Human Security Unit (2014). Strategic Plan: 2014-2017. <https://docs.unocha.org/sites/dms/HSU/HSU%20Strategic%20Plan%202014-2017%20Web%20Version.pdf> .
- Judah, T. (2014). Bosnian protests: A Balkan Spring? BBC. <http://www.bbc.com/news/world-europe-26093160> .
- Jukic, E. (2014). Tuzla Gets New Govt After Mass Protests Balkan Insight. <http://www.balkaninsight.com/en/article/tuzla-gets-first-govt-after-mass-protests> .
- Kaldor, M., Martin M. ve Selchow S. (2007). Human Security: A New Strategic Narrative for Europe. *International Affairs*, 83(2), 273-288.
- Kotsopoulos, J. (2006). A human security agenda for the EU?. *European Security & Global Governance European Policy Center Issue Paper No. 48*.
- Krause, K. (2004). Is Human Security More than Just a Good Idea?. *Promoting Security: But How and For Whom? Contributions to BICC's Ten-year Anniversary Conference*. Bonn, Germany.
- Minic, J. (2009). A Decade of Regional Cooperation in South Eastern Europe – Sharing Guidance, Leadership and Ownership. *Dialogues: Ownership For Regional Cooperation in The Western Balkan*, 13-31.
- Pasic, L. (2014). Who is behind Bosnia's riots?. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/02/who-behind-bosnia-riots-201429132930915905.html> .
- Pond, E. (2006). *Endgame in the Balkans: Regime Change, European Style*. Washington D.C.: Brookings Institution Press.

- Ruvic, D. ve Zuvela, M. (2014). Bosnia rocked by spreading anti-government unrest Reuters. <http://www.reuters.com/article/us-bosnia-unrest-idUSBREA160UU20140207> .
- Sander, O. (1969). *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye 1945-1965*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Steil, B. ve Woodward, S. (1999). A European New Deal for the Balkans, *Foreign Affairs*, 78(6), 95-105.
- The Barcelona Report of Study Group on European Security Capabilities. (2004). A Human Security Doctrine for Europe. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/solana/040915CapBar.pdf .
- Todorova, M.(2015).*Balkanlar'ı Tahayyül Etmek* (D.Şendil, Çev.).İstanbul:İletişim Yayınları.
- Tsardanidis, C. (2011). EU And South-Eastern Europe: From Asymmetrical İnter-Regionalism To Dependencia Sub-Regionalism?. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(4), 489-509.
- Türkeş, M. ve Gökgöz, G. (2006). The European Union's Strategy towards the Western Balkans: Exclusion or Integration?. *East European Politics&Societies*, 20(4), 659-690.
- Tzifakis, N. (2012). Bosnia's Slow Europeanization. *Perspectives on European Politics and Society*, 13(2), 131-148.
- Uçkan-Dağdemir, E. (2004). Batı Balkan Ülkeleri İle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Tam Üyelik Olasılıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 59(1), 89-117.
- United Nations Development Programme (UNDP)(2010).Human Development Report 2010. http://hdr.undp.org/sites/default/files/reports/270/hdr_2010_en_complete_reprint.pdf.
- UNDP. (2015). Human Development Report 2015. http://hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_development_report.pdf .
- UNDP (2016). Briefing Note for Countries on the 2016 Human Development Report. http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/BIH.pdf .
- Uşul, A. R. (2008). Avrupa Birliği'nin Demokrasi/Siyasi Şartlılığında Çekme-İtme Dengesi ve Bu Dengenin Bozulması. *Uluslararası İlişkiler*, 5(17), 105-125.
- Uzgel, İ. (2000). Doksanlarda Türkiye için Bir İşbirliği ve Reakabet Alanı Olarak Balkanlar. Ş. Kut ve G. Özcan (Der.), *En Uzun Onyıl* (s.393-435). İstanbul: Buke Yayınları,
- Wittkowski, A.(2000).South-Eastern Europe And The European Union-Promoting Stability Through İntegration?.*Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 3(1), 79-96.
- Žižek, S.(2014).Anger In Bosnia, But This Time The People Can Read Their Leaders' Ethnic Lies. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/feb/10/anger-bosnia-ethnic-lies-protesters-bosnian-serb-croat>

EXTENDED ABSTRACT

Balkans entered a new conflict and transformation process at the end of 20. century because of dissolution of Yugoslavia. Under these circumstances in the nineties, Balkans in which war, instability, ethnic problems and crime are escalated with the disintegration of Yugoslavia, have importance for Europe through either economic or security concerns. But in the early nineties, U.S. was most important actor for sustaining peace in Balkans. At the end of the nineties U.S. focused on other regions and because of this development, EU became most important actor in Balkans. In accordance with these concerns

European Union has started being interested to the region and developing policies since the beginning of the nineties. Due to EU's close border to Balkans, EU always supports peace effort in the region. After taking over the responsibility of the Western Balkans, EU firstly continued the security approach, which was taken over from US. In this perspective, EU supported Royaumont Process first. With this process, EU aimed to progress regional cooperation and sustaining regional dialogue among Balkan states. After this initiative, EU supported a new cooperation project for the region. This regional cooperation project was Stability Pact. Both of these initiatives were not originally belonging to EU. However, at the end of the nineties EU started a new initiative that completely belongs itself. Stability and Association Process (SAP) was that initiative. EU aimed economic and political transformation of Balkans with this initiative.

Addition to SAP, EU included Balkan states to enlargement policy. This meant membership perspective for Balkan states to EU. First, EU's this policy for Balkans has been inspired all of Balkan states. Nevertheless, either EU's slow membership mechanism about Balkans or EU's internal objections to enlargement policy, membership perspective for Balkans lost its appeal. Within the framework of the EU-imposed policies on the Western Balkans, it is understood that Dayton Peace Accords and Ohrid Agreement for ending conflicts in the Western Balkans didn't provide any development for a civilian government based on active participation of citizens. Also these agreements preserved the status quo and helped organized crime groups to get strength and flourish in the Western Balkans. In this perspective, business world and people linked with politicians caused corruption, organized crime and illgal economic activities in the Western Balkans. In addition, Balkan states' reform exhaustion was added to this. Because of these developments, economic and political reform processes in Balkans were interrupted. Protests in Bosnia-Herzegovina in the 2014 were a good example of this situation. In Bosnia-Herzegovina, political authority could not achieve political and economic reform. Finally, Bosnian public demonstrated protests politicians and economic situation of the country.

EU's enlargement policy which has a supportive power for sustaining reform environment in the Western Balkans, has lost its appeal a little bit because of failure of the EU Constitution referendum and increasing uncertainties in the membership of Western Balkan states to EU. Also, Russia's increasing impacts in the Western Balkans after 2013 affected Euro-Atlantic integration negatively. Either emergence of human security or change about the threats and security perceptions in the region forced European Union to review its current enlargement policy. Protests in Bosnia-Herzegovina were also a warning for EU. In the scope of EU enlargement policy, EU needs a new strategy for Balkans. In this perspective, human security notion came to the forefront. Human security doesn't only consider physical security of human beings. It also considers sociological, ecological, economic and psychological sides of the security. In this framework, human security aims to protect individuals first. With this wide range about the security, human security proposes best-suited security projection for changing threads. By taking into account individual's security, human security approach meets what EU needs for enlargement policy in the Western Balkans. Including all of this information,

we conclude that human security is best security strategy for EU enlargement inthe Western Balkans.

YAYIN İLKELERİ

1. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi (J-EAST), Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayınlanan ulusal hakemli, online yayın yapan akademik bir dergidir.
2. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, eğitim bilimleri, öğretmen yetiştirme, uluslararası ilişkiler, iktisat, işletme, ekonometri, maliye, siyaset bilimi, sosyoloji, kamu yönetimi, psikoloji, tarih, Türk dili ve edebiyatı, felsefe, hukuk alanlarında ulusal/uluslararası düzeyde bilimsel bir niteliğe sahip, özgün araştırma, kitap değerlendirme, editöre mektup ve derlemelere yer verir.
3. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, Açık Erişim ilkeleri gereği, makale yollama, değerlendirme ve yayınlama süreçlerinde yazarlardan hiçbir ücret talep etmemektedir.
4. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisinde makaleler Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde yayınlanabilir. Türkçe dilinde yayınlanan makaleler için İngilizce genişletilmiş özet istenmektedir. Derginin tüm sayılarına online (Dergi Arşivi bölümünden) ulaşılabilir.
5. Dergiye gönderilen makalelerin başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere aynı anda başka bir dergiye gönderilmemiş olması gerekmektedir. Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi yayınlanmak üzere kabul edilen makalelerin tüm yayın haklarına sahiptir.
6. Dergiye gönderilecek makalelerin sadece journalofeast.hu.edu.tr adresindeki "Makale Gönder Sistemi"nde açılan hesaba yüklenmesi gerekmektedir. Editöre ya da Yayın Kurulu üyelerine ve posta ve e-posta olarak gönderilen makaleler resmi başvuru olarak kabul edilmemektedir.
7. Dergiye gönderilen yazılar Editör ve Yayın Kurulu tarafından ön incelemeden geçirilir. Ön incelemede uygun bulunmayan makaleler hakemlere gönderilmeden reddedilir. Süreç konusunda hakemler sistem yoluyla bilgilendirilir.
8. Ön inceleme sonucunda uygun olduğuna karar verilen çalışmalar bilimsel açıdan değerlendirmesi için alanında uzman iki hakeme gönderilir. Hakemlerden ikisinin de olumlu rapor vermesi durumunda eser yayınlanır. İki hakemden biri olumlu diğeri olumsuz rapor sunarsa makalenin yayınlanıp yayınlanmayacağına kararı, alan editörüne bırakılır. Gerek duyulması durumunda çalışmalar, hakemlerden gelen eleştiri ve öneriler doğrultusunda önerilen düzeltmelerin yapılması için yazarlara sistem üzerinden geri gönderilebilir.
9. Hakkari Üniversitesi öğretim üyeleri dergimizin doğal hakemleridir.
10. Dergiye gönderilen çalışmaların içeriğinden yazarlar sorumludur. Ayrıca yazarlar dergide yayınlanan eserlerin açık erişimini kabul ederler.
11. Dergimize gönderilen çalışmalar öncelikli olarak intihal programlarında kontrol edilmektedir. **İntihal oranı % 20'nin üzerinde olan çalışmalar değerlendirmeye alınmamaktadır.**

YAZIM KURALLARI

1. Makalenin tamamı Times New Roman, 12 punto, tek satır aralığında yazılmalıdır. Makalenin sayfa yapısı üst, alt, sağdan ve soldan 2.5 cm olmalıdır.
2. Paragraflar arası boşluk önce ve sonra 0 nk olmalıdır. Paragrafın girintisi 1.25 cm olmalıdır.
3. Makalenin başlığı bütün harfleri büyük, koyu ve ortalanmış olarak yazılmalıdır. Başlıktan sonra çalışmanın yazıldığı dile göre özet yazılmalıdır. Özet 250 kelimeyi geçmemelidir.
4. Özet 10 punto ve italik olmalıdır. Özetten sonra en çok 5 kelimedenden oluşan Anahtar kelimeler eklenmelidir.
5. Çalışmanın diğer dildeki başlığı (ana başlık Türkçe ise İngilizce, İngilizce ise Türkçedir), özeti ve anahtar kelimeleri aynı şekilde yazılmalıdır.
6. Çalışmanın ana başlıkları koyu ve tamamı büyük harflerle, alt başlıkları ise sadece ilk harfleri büyük ve koyu olarak yazılmalıdır. Başlıklar 1./1.1/ 1.1.1. şeklinde numaralandırılmalıdır.
7. Giriş bölümü yeni sayfadan başlamalıdır. Sonraki başlıklar ise bir satır atlanarak devam etmelidir.
8. Tablo içi metinler önce ve sonra 0 nk ve 10 punto olmalıdır. Tablolarda dikey çizgilere yer verilmeyerek tabloların sayfanın ortasına hizalanmasına dikkat edilmelidir.
9. Sonuç ve Kaynakça bölümleri de yeni sayfadan başlamalıdır.
10. Makaleler, 10000 sözcüğü geçmemelidir.
11. Türkçe makalelerde Türk Dil Kurumu'nun sözlükleri ve yazım kılavuzu dikkate alınmalı ve mümkün olduğunca Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. Alana özgü yabancı dildeki kavramın/terimin Türkçe karşılığı kullanılırken ilgili kavramın/terimin ilk kullanıldığı yerde yabancı dildeki karşılığı parantez içinde verilmelidir.
12. Makalede 'Kaynakça' kısmından sonra 750-1000 sözcükten oluşan bir özet bulunmalıdır. Makalenin dili Türkçe ise geniş özet İngilizce, İngilizce ise Türkçe olmalıdır. Geniş özet, 12 punto büyüklüğünde, "Times New Roman" karakteri kullanılarak hazırlanmış olmalıdır. Bu özet alt başlıklar içermemeli ve tek sütun halinde belirtilen uzunlukta olmalıdır.
13. Makalelerin APA6 formatına göre hazırlanması gerekmektedir. **Yazım kurallarına ve APA6 ya uygun hazırlanmayan çalışmalar doğrudan reddedilecektir.**